

ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ім. В. М. КОРЕЦЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В УКРАЇНІ

СУЧАСНИЙ СТАН,
ВИКЛИКИ,
СТРАТЕГІЯ МОДЕРНІЗАЦІЇ

Монографія

*За загальною редакцією
академіка НАН України
Ю. С. Шемшученка
та академіка НАПрН України
О. В. Скрипнюка*

1
ТОМ

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ТА КОНСТИТУЦІЙНО- ПРАВОВІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

Київ
Видавництво «Юридична думка»
2017

Рецензенти

В. Ф. Сіренко

д.ю.н., проф., член-кореспондент НАН України,
академік НАПрН України

В. Ф. Опришко

д.ю.н., проф., член-кореспондент НАН України

Авторський колектив

Ю. С. Шемшученко, О. В. Скрипнюк, К. А. Бабенко, О. В. Батанов,
Я. О. Берназюк, С. Я. Вавженчук, Р. Ф. Гринюк, В. Б. Ковальчук,
А. Р. Крусян, Н. М. Оніщенко, Н. М. Пархоменко, С. В. Прилуцький,
О. В. Пушкіна, В. М. Скрипнюк, С. Г. Стеценко, О. В. Стрельцова,
В. В. Сухонос, В. І. Тимошенко

Громадянське суспільство в Україні: сучасний стан, виклики, стратегія модернізації: монографія: У 2 т. / за заг. ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка та акад. НАПрН України О. В. Скрипнюка / Т. 1: Загальнотеоретичні та конституційно-правові аспекти розвитку громадянського суспільства в Україні. Київ: Вид-во "Юридична думка", 2018. 676 с.

ISBN 978-617-665-030-0

ISBN 978-617-665-031-7 (Т. 1)

У монографії комплексно досліджено сучасний стан та стратегію формування громадянського суспільства, перспективи його модернізації та подальшого розвитку в контексті європейської інтеграції України.

Аналізуються основні теоретичні та методологічні підходи до вивчення громадянського суспільства, його провідні інститути, сучасне їх конституційно-правове забезпечення та система гарантій функціонування. Особливі акценти зроблено на проблемі забезпечення прав і свобод людини в сучасних умовах та взаємодії інститутів громадянського суспільства і державної влади з погляду створення оптимальних умов для реалізації цих прав і свобод.

Розрахована на політиків, державних службовців, науковців, викладачів та аспірантів, усіх, хто цікавиться сучасними процесами демократизації та розвитку громадянського суспільства в Україні.

УДК 342.1

забезпечення інноваційного розвитку країни та її інтеграції в європейський та світовий простір.

Високорозвинене громадянське суспільство до мінімуму зводить існування сурогатних суспільних форм — корупцію, злочинність та ін., забезпечує захищеність кожного свого члена, його гідності, добробуту, безпеки. Воно забезпечує об'єднання зусиль громадян навколо таких цінностей, як високий рівень добробуту, конкурентоспроможність економіки, справедливість, солідарність, професіоналізм, креативність, сталий освітній розвиток тощо.

Але досягнення цих цінностей значною мірою пов'язане з розв'язанням теоретичних проблем розвитку громадянського суспільства. Саме на це і спрямована ця монографія. У першому її томі «Загальнотеоретичні та конституційно-правові аспекти розвитку громадянського суспільства в Україні» досліджено проблеми формування концепту громадянського суспільства у правовій теорії, ретроспективу і сучасність його взаємозв'язків і взаємодії з державою, розвитку політико-правових відносин. Конституційно-правові засади модернізації, створення ефективного інституту прав і свобод людини громадянського суспільства — теми наступних розділів. Окремий розділ присвячено дослідженню взаємодії громадянського суспільства з державою, включаючи й органи місцевого самоврядування.

Досліджуючи проблему, автори спиралися на масив вітчизняних і зарубіжних першоджерел, новітнє українське законодавство. Вони не просто констатують факти, а висловлюють своє бачення проблеми, пропонують шляхи її розв'язання. У цьому контексті важливими є пропозиції щодо вдосконалення взаємодії держави і суспільства, розвитку механізму забезпечення прав і свобод людини, посилення їх судового захисту тощо. Заслужовують на особливу увагу теоретичні рекомендації, що стосуються більш повного закріплення існуючого інституту громадянського суспільства в Конституції України в контексті її сучасного реформування.

Перший том монографії підготували доктори юридичних наук: загальна редакція: Ю. С. Шемшученко, О. В. Скрипнюк; передмова — Ю. С. Шемшученко; розділ 1: підрозділ 1.1 — В. І. Тимошенко, підрозділ 1.2 — Р. Ф. Гринюк, підрозділ 1.3 — К. А. Бабенко, підрозділ 1.4 — Н. М. Оніщенко; розділ 2: підрозділ 2.1 — А. Р. Крусян, підрозділ 2.2 — Я. О. Берназюк, підрозділ 2.3 — С. Г. Стеценко; розділ 3: підрозділ 3.1 — О. В. Пушкіна, підрозділ 3.2 — Н. М. Пархоменко, підрозділ 3.3 — С. Я. Вавженчук; розділ 4: підрозділ 4.1 — В. Б. Ковальчук, підрозділ 4.2 — В. М. Скрипнюк, підрозділ 4.3 — В. В. Сухонос, підрозділ 4.4 — С. В. Прилуцький (у співавторстві з кандидатом юридичних наук О. В. Стрельцовою), підрозділ 4.5 — О. В. Батанов.

ГРОМАДЯНСЬКЕ
СУСПІЛЬСТВО
В УКРАЇНІ
СУЧАСНИЙ СТАН,
ВИКЛИКИ,
СТРАТЕГІЯ МОДЕРНІЗАЦІЇ

1
ТОМ

Розділ 1

ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПТУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У ВІТЧИЗНЯНІЙ ПРАВОВІЙ ТЕОРІЇ

1.1

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В УКРАЇНІ: ВІД ВИТОКІВ ДО НАУКОВОЇ КОНЦЕПЦІЇ

Концепція громадянського суспільства розвивалась від елементарних понять, за допомогою яких розмежовували суспільні і приватні справи, до однієї із центральних проблем політико-правової думки. На довгому історичному шляху від Стародавньої Греції й античного Риму, де ототожнювали суспільство і державу, до сучасної наукової концепції, можна простежити чіткі ознаки громадянського суспільства: в економічній сфері — це приватна власність, яка сприяла створенню структур громадянського суспільства, незалежних від держави; у політичній сфері — наявність правової держави, яка зв'язана законами, нею ж самою створеними; у духовній сфері — пріоритет загальнолюдських цінностей, рівні можливості для всіх.

Поступово в суспільній свідомості сформувалось уявлення, що держава не завжди є надійним гарантом прав та інтересів окремої особи і суспільства. Але що ж може змусити державу бути таким гарантом? Лише соціальна сила, яка може урівноважити силу держави і з якою остання буде змушена рахуватися. Такою силою є громадянське суспільство, якому держава повинна бути підпорядкована, тобто політична влада підпорядковується суспільній свідомості. При цьому слід пам'ятати, що поняття “суспільство” як людська спільність не слід ототожнювати з поняттям “громадянське суспільство”. Останнє виникло на певному етапі розвитку цивілізації одночасно з виникненням буржуазного суспільства, а саме у XVII—XVIII ст.

Цікаву думку щодо цього висловив А. Карась, який пропонує розглядати формування громадянського суспільства в аспекті громадянського поступу (розвитку) певної спільноти. Ключовими елементами поступу є: а) виражена тенденція до незалежності й самоорганізації життя і, відповідно, до громадського самоврядування; б) нагромадження соціального капіталу; в) вимога громадської активності; г) супровідне формування належної дискурсивної практики; д) поглиблення індивідуальної та приватної сфери; ж) формування вимог публічної відкритості спільних громадських рішень. Суть громадянського поступу він цілком обґрунтовано визначає

відносинами “людина — влада” і “суспільство — держава”, де другий член пари не набуває сакралізованого значення. Якраз навпаки, служіння владі і державі є лише відповідальним обов'язком перед людиною і суспільством (громадою) ¹.

Сучасна наука під громадянським суспільством розуміє таке суспільство, в основі якого лежить розгалужена мережа незалежних від держави інституцій, об'єднань та організацій, створених самими громадянами для виявлення і здійснення різноманітних громадських ініціатив, задоволення своїх суспільних потреб та обстоювання своїх колективних інтересів. Серед різних, безумовно, важливих аспектів громадянського суспільства, найсуттєвішим для утвердження демократії є “здатність людей узгодженими й осмисленими діями впливати на уряд”. Інакше кажучи, громадянське суспільство не просто передбачає формальний розподіл влади та баланс інтересів, а й своїми інституціями забезпечує громадський контроль за цим розподілом та підтримує згаданий баланс. З одного боку, громадянське суспільство привчає громадян до того, що вони можуть і мусять впливати на суспільне життя осмислено, цілеспрямовано і легально через відповідні самодіяльні інституції, а з іншого — привчає державу до відповідальності й звітності перед громадянами, відіграючи в такий спосіб не лише посередницьку, а й важливу формотворчу роль у вихованні певної політичної культури і вдосконаленні механізмів взаємодії між особою і державою. Поступова інституціоналізація цього суспільного виклику (спершу — ліберально-буржуазна, згодом — соціал-демократична) у всевладній державі, власне, й отримала на Заході назву “громадянського суспільства” ².

Одночасно з формуванням і розвитком складових концепції громадянського суспільства політико-правовою думкою відбувається поетапна її реалізація суспільно-політичною практикою. Простежимо основні етапи цього процесу в Україні починаючи з XVI ст., оскільки саме XVI — першу половину XVII ст. можна вважати часом пробудження національної свідомості українського народу, його духовного піднесення, сприйняття досягнень європейської політико-правової думки щодо демократії, прав і свобод людини.

Передусім потрібно сказати, що українські землі у XVI—XVIII ст. входили до складу різних держав. Згідно з Люблінською унією 1569 р. Польська корона і Велике князівство Литовське створили єдину державу — Річ Посполиту. До Польщі відійшли Галичина, Холмщина,

¹ Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях: монографія. Київ; Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. С. 449, 450, 457.

² Рябчук М. Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і “розбудова держави”. Київ: Критика, 2000. С. 10, 13, 14.

Волинь, Поділля, Брацлавщина, Київщина, Підляшшя. За Литвою зберігалися білоруські землі, а з українських — Берестейське воєводство та Пінщина. Буковина з середини XIV ст. перебувала у складі Молдавії, а коли Молдавія 1564 р. визнала протекторат Туреччини, то з нею перейшла під владу останньої. Закарпаттям володіла Угорщина, потім Австрія та Австро-Угорщина. Частина земель України опинилась під владою Москви — землі по нижній течії Десни і Сейму, по Остер і Гомель над Сожем, навіть верхів'я Псла, Ворскли і Дінця, Полоцьк. Десятки чернігівських і новгород-сіверських князів разом зі своїми володіннями, за словами П. Гураля, «перейшли до Москви»³.

Суттєву роль у формуванні сфери громадського життя відіграло запровадження на українських землях магдебурзького права ще на початку XIV ст. Поряд із традиційним звичаєвим правом, яке існувало ще за докняжої доби, а також писаним законодавством у вигляді Руської Правди, церковних уставів князів Володимира і Ярослава з'являється німецьке міське право, відоме під назвою магдебурзького, а в сільських місцевостях на західних землях — волоське (або молдавське) право. Останнє являло собою феодальне право, яке регулювало аграрні відносини землевласника-феодала та сільської, переважно української громади. Суть його полягала в тому, що замість панщини селяни повинні були сплачувати податок натурою: худобою, дичиною, продуктами тощо. Оскільки волоське право діяло переважно в нових поселеннях гірського рельєфу, то в такій місцевості виникала і своєрідна, відмінна від традицій українського сільського врядування, система. На чолі поселення стояв його засновник — «князь», як його офіційно титулювали. У селах зберігалася община, що споріднювало «волоську систему» із традиційною українською, яка теж використовувала громадське (общинне) землекористування⁴. На території України до середини XVII ст. широко застосовувалось також литовське і польське законодавство.

Магдебурзьке ж право — це феодальне право, за яким міста звільнялися від адміністративної і судової влади феодалів, на землях яких ці міста розташовувались. Виникло воно в німецькому місті Магдебург у XIII ст. Звідти поширилось у Чехії, Угорщині, Польщі, Литві, а в XIV–XVI ст. — на всій Правобережній та частині Лівобережної України. Першим містом України, якому було надане магдебурзьке право, було місто Сянок у Галицько-Волинському князівстві. Київ одержав магдебурзьке право в 1494–1497 рр. До кінця XVII ст. магде-

³ Гураль П. Ф. Територіальна громада в Україні: історико-правове дослідження. Львів: ЛьвДУВС, Край, 2008. С. 120.

⁴ Грабовський С., Ставрович С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. Київ: Генеза, 1995. С. 131, 132.

бурзьке право отримали більшість міст України. Мешканці цих міст стали юридично вільними.

У період середньовіччя емпіричним базисом утворення поняття громадянського суспільства були міські західноєвропейські общини, які впродовж століть протистояли утискам феодальної держави. Середньовічні міста з їх самоврядуванням стали викликом деспотичним формам монархічної регламентації суспільного життя. Міста феодальної Європи, що отримали магдебурзьке право, були острівцями громадянського суспільства в межах феодальних держав⁵.

Формальна автономія українських міст, де діяло магдебурзьке право, не була повною. Поряд з тим норми магдебурзького права розвивали правову свідомість міщан, зміцнювали елементи демократії й законності. Міста з магдебурзьким правом сплачували державі фіксований податок і мали чітко визначені повинності, в інших питаннях вони були самостійними. Формально місто вилучалось з-під юрисдикції королівських чи князівських намісників. Містом керував війт, що стояв на чолі магістрату — органу міської самоуправи. Самоврядування в різних містах України мало свої особливості, оскільки кожному місту видавався окремий привілей. Найбільшими містами України того часу були Львів, Київ, Кам'янець-Подільський, Луцьк, Острог.

Самоврядні громади набували право обирати органи управління, самостійно розглядати і вирішувати судові справи членів громади. Органом міського самоврядування був магістрат, основною частиною якого були міська рада та її виконавчі підрозділи. Рада складалася з райців, які час від часу збиралися для розв'язання важливих міських питань. На чолі магістрату стояв міський голова — війт, а також кілька бургомістрів. Вони відповідали за роботу міських служб, які займалися збором податків, стежили за дотриманням правопорядку, за санітарним станом міст і т.п. Окремою гілкою міської влади був суд, так звана лава. Судові засідання очолював війт чи бургомістри, членами ж суду були лавники. Всі посади в міському самоуправлінні були виборними. Вибори відбувалися один раз на кілька років і в них брали участь постійні мешканці міста, які мали нерухому власність, певний капітал і сплачували податки. Це були переважно купці і власники ремісничих майстерень. Особи, які не мали власності, участі у виборах не брали, однак вони і не сплачували податки. Формальними ознаками міського самоврядування

⁵ Див.: Рудич Ф. М. Політична система та інститути громадянського суспільства в Україні: теоретичний та прикладний контекст // Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / за заг. ред. Ф. М. Рудича. Київ: Парламентське вид-во, 2006. С. 7.

були будинок магістрату — ратуша з годинником, печатка з гербом і прапор⁶.

Самоврядування було закладене також в основу економічного життя міст. Міська економіка базувалась на цеховому виробництві. Цехи об'єднували ремісників однієї спеціальності. Повноправними членами цеху були “товариші” — власники майстерень. Вони обирали цехмістра і скарбника цеху, спільно розв'язували економічні та побутові проблеми. Цехи несли корпоративну відповідальність за сплату податків, якість виробів та регулювання виробництва певного продукту. Поряд із тим у містах з багатонаціональним населенням мешканці об'єднувались у національно-релігійні громади, які спочатку виникали на конфесійній основі й гуртувались довкола національних церков. Цехи і національно-релігійні громади формували мережу самоврядних об'єднань, спрямованих на задоволення потреб міщан. Вони діяли автономно від державної і міської влади. Тому, за висновком С. Леп'явко, до певної міри можна твердити, що в містах існували елементи громадянського суспільства⁷.

Громадські представницькі органи в Україні не відігравали такої ж значної ролі, як у Західній Європі, але міське самоврядування залишило помітний відбиток у суспільному житті: сприяло виділенню міського населення в окремий суспільний стан, утвердженню демократичних традицій, правової культури, було одним із найважливіших чинників інтеграції українського суспільства в європейську цивілізацію⁸. Воно відіграло важливу роль у формуванні громадської активності людей, сприяло усвідомленню ними можливості обстоювати свої права. Незважаючи на те, що правом на самоврядування могли користуватися лише католики, магдебурзьке право відіграло прогресивну роль у економічному розвитку українських міст.

Звичаєве право, яке також було чинним, передбачало широкі повноваження територіальних громад, які були центрами самоврядування ще починаючи з періоду Київської Русі. Протягом століть вони здійснювали ряд важливих функцій, що забезпечували життєдіяльність українських сіл і міст. Їхня діяльність спочатку регулювалась такими правовими актами, як Руська Правда, Литовські статuti (1529 р., 1566 р., 1588 р.), “Устава на волоки” 1557 р.

Сільська громада на українських землях, що входили до складу Великого князівства Литовського, відзначалася різноманітністю

⁶ Леп'явко С. А. Політична система України доби Речі Посполитої // Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / Аркуша О. Г., Біла С. О., Верстюк В. Ф. та ін.; гол ред. В. М. Литвин. Київ: Ніка-Центр, 2008. С. 110.

⁷ Там само. С. 111.

⁸ Див.: Гошко Т. Д. Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XVI — початок XVII ст.). Львів: Афіша, 2002. С. 196.

форм існування та функцій. Найчастіше громада складалася з одного центрального села, від якого й походила її назва, та кількох сусідніх приселків. Територію громади села утворювали не лише поселення, що входили до її складу, а й навколишні землі та різноманітні угіддя, що поступово освоювалися.

Керівники громад обиралися щорічно громадою на загальних зборах. Однак з кінця XV ст. ця традиція зазнала певних змін. Дедалі частіше демократичні засади виборів сільських старост підмінялися призначенням великокнязівським представником або власником села. Відповідно до “Устави на волоки” 1557 р. позбавити війта його посади могли лише великокнязівські ревізори.

Основною формою діяльності територіальної громади були збори громадян, які у XVI ст. ще називалися вічами, рішення на яких приймалися більшістю голосів. На вічах громада вирішувала широке коло питань внутрішнього життя, що не було вирішено сільськими керівниками. Значну їх частину становили справи про розмежування земель та угідь як у середині громади, так і між окремими селами, справи, пов'язані з майновими конфліктами, спадщиною та розподілом майна, сімейні суперечки. Однак найчастіше на зборах сільських громад, особливо у XVI ст., розглядалися кримінальні справи. Такі віча водночас виконували функцію правосуддя⁹.

Цікаве дослідження діяльності сільських прикарпатських і карпатських громад у XIV–XIX ст. провів Ю. Гошко. Він установив, що громада на той час була не тільки адміністративною одиницею, вона несла колективну відповідальність за порушення життя села, а також за кожного члена громади. Поряд із тим громада змушувала польський феодальний уряд рахуватись з її неписаними законами. У Карпатах та на Прикарпатті поміщики не могли ігнорувати громадські традиції і здебільшого мусили підтримувати мирні взаємини з громадою. На цих землях випадки свавілля феодалів стосовно громади траплялися рідко. Навіть при вирішенні такого питання, як обрання війта, якого згідно з існуючими законами громада обирала з трьох осіб і одного з них мав затвердити поміщик, на Прикарпатті і в Карпатах цих правил не дотримувались¹⁰.

Для забезпечення спокою, запобігання крадіжкам, збройним нападам громада виставляла сторожів і призначала відповідальних за них — десятників. Більшість громад мали тюрми, де до вирішення справи утримувались ув'язнені особи, яких підозрювали у вчиненні злочину. Громада несла відповідальність за збереження громадської

⁹ Гураль П. Ф. Територіальна громада в Україні: історико-правове дослідження. С. 116, 117.

¹⁰ Гошко Ю. Г. Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XIV–XIX ст. Львів: Ін-т народознавства НАН України, 1999. С. 77, 82.

і селянської власності на землю, ліси, пасовища тощо. Одним із відповідальних завдань громади було визначення та розмежування земельних угідь і лісових масивів.

У Карпатах та на Прикарпатті протягом усього середньовіччя зберігалась громадська та селянська власність на землю. Громадськими вважались землі, які були не тільки в громадській, а й у приватній власності. Вся земля належала громаді, яка спільно платила чинші та інші повинності. Громада також розпоряджалась пустищами, лісами, чагарниками, могла їх продавати, дарувати селянам, віддавати під заставу тощо. Самовільне ж привласнення або захоплення громадської землі каралось.

Громада була відповідальною за все, що відбувається на її території. Тут побутувала давньоруська традиція — гоніння сліду. У випадку крадіжки, вбивства, громада зобов'язана була йти по сліду до сусіднього села, там вона передавала слід тій громаді, яка мала вести слід далі. У цьому випадку з громади, яка привела і передала слід іншій громаді, знімалась відповідальність за вчинений злочин і за ведення сліду несла відповідальність та громада, до якої слід привів і якій він був переданий¹¹.

Одним із найбільш масових громадських заходів були збори суди або віча, які відбувалися двічі або один раз на рік. Ці віча тривали кілька днів і на них обов'язково були присутні усі жителі сіл. Обсяг діяльності зборових судів та їх компетенція були набагато ширшими, ніж у війтівських судів. Ю. Гошко стверджує, що це був народний суд у повному розумінні цього слова. До його компетенції належала передусім оборона приватної та громадської власності, вирішення майнових справ, сплата повинностей, питання ведення попереднього слідства та інші справи. Все це зборовий суд вирішував опираючись на підтримку громади.

Сільська громада стояла на сторожі моральних норм усіх членів громади, будь-яке порушення суворо каралось. Громада села вирішувала долю тих громадян, які систематично порушували правила громадського співжиття, виганяла їх з громади. Водночас громада брала під захист тих людей, які помилково були в чомусь звинувачені. А щоб мати довіру громади, яка брала на поруки, необхідно було поводитися згідно із законами громадського співжиття¹².

Варто також згадати висунуту М. Рубчак концепцію формування національної самосвідомості в середовищі львівських церковних та просвітницьких братств XVI ст. М. Рубчак вважає, що

¹¹ Гошко Ю. Г. Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XIV–XIX ст. С. 83, 86, 89.

¹² Там само. С. 91–95.

братства утвердили ідеологію, яка “засвідчувала українську духовну центральність і була покликана виправдати законне становище українців як особливої, до того ж центральної спільноти Львова, братство дало надихаючу парадигму для наслідування всім представникам “уявленої спільноти”¹³. Церковні братства Львова та інших міст Галичини першими обґрунтували свою ідеологічну суб'єктивність на відміну від римо-католицьких і польських владних центрів. Вони також доводили першість своєї віри і своїх духовних цінностей¹⁴.

Першим таким братством стало створене 1585 року у Львові Успенське Ставропигійське братство, до якого увійшли православні міщани, шляхта і священники міста. Потім почали утворюватись братства в інших містах Галичини, Волині, Холмщини і Правобережжя. Найбільш відомими братствами були Рогатинське (1589), Городоцьке (1591), Перемишльське (1592), Київське (1615) та Луцьке (1617). При деяких братствах відкривались друкарні, книгарні, бібліотеки (як, наприклад, при львівському), школи, що отримали назву “братських”. Найвідомішою з-поміж них стала київська, з часом перетворена на колегіум, а надалі — академію.

Православні братства взяли на себе функцію оборони прав православ'я, яку до того виконували окремі великі феодали — Острозькі, Хоткевичі, Вишневецькі, Слуцькі. Тепер справа захисту православ'я в Україні перестала залежати від волі окремих осіб і стала справою організованих груп населення. Крім того, ряд братств прагнув не лише підтримувати церкву, а й вважав за можливе втручатись в її справи, навіть у теологічні питання. Цьому сприяло також і отримання деякими з них статусу ставропигійного, тобто виведеного з-під духовної юрисдикції місцевого єпископа і прямо підпорядкованого константинопольському патріарху. Вирішувались навіть майнові суперечки між братствами і вищим православним кліром за церковне майно¹⁵.

В умовах політичного тиску на православну церкву з боку римо-католицької церкви і Речі Посполитої братства докладали зусиль заради зміцнення національної самосвідомості, послідовно відтворювали у своїх організаційних формах звичаєві норми суспільно-політичного життя княжої доби. Ці форми були “вироблені не законодавчими регламентаціями і обітниками (згори), а шляхом повсяк-

¹³ Рубчак М. Від периферії до центру: розвиток української національної самосвідомості у Львові XVI ст. // Філософська і соціологічна думка. 1993. № 1. С. 112.

¹⁴ Там само. С. 111.

¹⁵ Салтовський О. І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку XX сторіччя). Київ: ПАРАПАН, 2002. С. 45.

денного історичного досвіду і традиції". Тому, за словами Ю. Липи, "органічним складнем української державності є група"¹⁶.

Братства, товариства стали традиційним етноукраїнським принципом самоорганізації і взаємин людей, які спільно живуть і діють. За висновком В. Климончука, найвищого рівня ця форма самоорганізації сягає в братствах і козацьких гуртках, де вона органічно поєднується з національним самовизначенням. Ідеал братства, що сформувався в середовищі киеворуської спільноти, яка зазнавала утисків від польської держави і римо-католицької церкви, визначав тісний зв'язок між громадським вільним життям, на сторожі якого стоїть держава, православною церквою і спільнотою, яка визначає себе спадкоємицею киеворуської державності¹⁷. Вихідним же пунктом киеворуського відчуття суспільно-політичного життя міських і сільських громад, на думку В. Климончука, є індивідуалізм, поєднаний із сімейною власністю та способом господарювання¹⁸.

Численні православні братства і братські школи, які були поширені на українських землях у XVI–XVIII ст., стали зразками формування громад на засадах рівності, свободи і колективізму.

Наступний етап розвитку елементів громадянського суспільства пов'язаний з появою перших козацьких громад. Формування станових ознак українського козацтва, яке стало уособленням незалежності українського суспільства, відбувалося протягом майже цілого століття (з середини XVI ст. до середини XVII ст.). Перші ж козаки¹⁹ з'явилися ще у XV ст., коли селяни почали масово тікати від поміщиків і селитись у безлюдних східних і південних окраїнах Поділля, Брацлавщини, Київщини. Втікачі вважали себе вільними людьми і називались козаками. Вони утворювали нову суспільну організацію — "громаду", що значною мірою зберігала риси селянського демократизму²⁰. Автономні самоврядні громади формувалися на основі об'єднання козаків за принципом рівності без урахування соціального і майнового статусу людини.

Запорозьке козацтво утворилося як самоврядна структура народної самооборони і господарська форма самовиживання за відсутності державної влади та постійної воєнної небезпеки²¹. У середині XVI ст. у козаків за дніпровськими порогами вже існувала своя орга-

¹⁶ Липа Ю. Призначення України. Львів: Просвіта, 1992. С. 178.

¹⁷ Климончук В. Й. Політичні свободи в українському націоґенезі: монографія. Львів: ПАІС, 2011. С. 254, 255.

¹⁸ Там само. С. 447.

¹⁹ Тюрк. *казак* — вільна, незалежна людина.

²⁰ Історія держави і права України: підручник: у 2 т. / за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка. Київ: Концерн "Видавничий Дім "Ін Юре", 2003. Т. I. С. 130.

²¹ Андрущенко В. П., Федосов В. М. Запорізька Січ як український феномен. Київ: Заповіт, 1995. С. 36.

нізація — кіш. Козаки, які перебували у коші, становили його гарнізон. Заснування козаками коша за дніпровськими порогами слід вважати утворенням Запорозької Січі²².

Історично термін "Запорозька Січ" вживався у кількох значеннях. У вузькому розумінні — це укріплення, головна фортеця українських козаків на нижньому Дніпрі, за порогами. Водночас Запорозька Січ — це територія, підконтрольна козакам і фактично незалежна від влади Польщі та Кримського ханства. І третє, найширше значення терміна — це козацька військово-політична організація, яка мала власну територію і структури управління нею самою і козацтвом загалом. У цьому сенсі вживалися також терміни "Кіш" і ще ширше — "Військо Запорозьке низове" або "Військо Запорозьке"²³.

Відмітною особливістю Запорозької Січі стала формальна рівність козацтва і демократизм суспільної організації, що мали зовнішні прояви у функціонуванні військової ради і народного віча, на яких були присутні усі січові козаки. Там панувала рівноправність, кожний користувався рівним правом голосу і мав змогу вносити свої пропозиції. При прийнятті рішень, що стосувалися спільних справ, пріоритет мала громада і демократичне волевиявлення її членів. Козаки, будучи носіями історичної культури "княжої доби", спадкоємцями громадсько-політичного ладу і православної віри, за формами самореалізації і самоствердження відродили соціальний процес життєдіяльності, у якому сім'я і територіальна громада постають як традиційні форми буття. За словами В. Климончука, історична трансформація традиційного територіально-громадського устрою для забезпечення вільного сімейного господарства і православної церкви та віри для відтворення духовності і моральної доброчесності були тими підвалинами, які гуртували козацькі осередки в політично організовану спільноту. У політичній самосвідомості козацьких мас утвердилися демократичні установки, сутність яких можна визначити як інтерналізовану структуру спільної, громадської діяльності та автономний характер особистості²⁴. Діяльність козацьких територіальних громад регулювалась традиціями і звичаями Запорозької Січі, гетьманськими Універсалами.

У Великому князівстві Литовському українське козацтво тривалий час становило нестійку міжстанову групу, що використовувалась адміністрацією для охорони кордону та організації походів на володіння Кримського ханства і залежних від нього ногайських орд, а також Османської імперії, охорони замків і т. п. З 1524 р. мали

²² Голобуцький В. А. Запорожское казачество. Киев: Госполитиздат, 1957. С. 67.

²³ Леп'яко С. А. Політична система України доби Речі Посполитої. С. 111.

²⁴ Климончук В. Й. Політичні свободи в українському націоґенезі: монографія. С. 259, 260, 268.

місце неодноразові спроби організувати та узаконити постійний найм козаків для несення прикордонної служби. Згідно з грамотою Сигізмунда II Августа від 5 червня 1572 р. на державну службу на добровільній, платній основі було набрано 300 козаків²⁵. Ці козаки заносилися до реєстру (списку), звідси і назва — “реєстрові козаки”. Другим кроком легітимації козацтва була реформа 1578 р. за правління Стефана Баторія. Саме вона відокремила реєстрових козаків від нереєстрових. Козаками офіційно стали визнаватись лише ті, хто був занесений до реєстру.

У результаті реформи не лише упорядковувався шеститисячний козацький реєстр, а й створювались законодавчі передумови утвердження специфічного способу життя на території, де проживало реєстрове козацтво. Там обмежувалась юрисдикція Речі Посполитої і утверджувалась козацька автономія. Козаки підпорядковувались сотенним і полковим канцеляріям, що складали козацьку старшину, загальну верховну владу отримував гетьман та його канцелярія. Всю козацьку старшину, включаючи гетьманів, козаки обирали. Але посада гетьмана була підпорядкована польському коронному гетьману і затверджувалась королем. На думку сучасних дослідників, надання козацтву такої широкої автономії дає підстави розглядати цю реформу як своєрідний громадсько-політичний, суспільний договір, укладений між польським королем і козацтвом²⁶.

Остаточне різке відмежування запорозьких і городових козаків утвердилося в першій половині XVII ст. Правові засади українського козацтва набули втілення у “козацьких вольностях”, які надавалися особам, що перебували на державній службі. Права і привілеї визначали місце козацтва в усіх сферах суспільних відносин. Регулятором взаємовідносин серед козацтва стало право, основні засади якого сформувались у запорозькій громаді²⁷. Звичаєве право закріплювало військово-адміністративну організацію козацтва, процедуру судочинства, порядок укладення окремих договорів, визначало види злочинів і покарань. На реєстрових козаків не поширювалась юрисдикція феодалів, вони звільнялись від влади старост і воєвод, міських магістратів і підпадали під виключну юрисдикцію реєстрового війська. Реєстрові козаки мали навіть власні судові органи.

²⁵ Кресін О. В. Реєстри козацькі // Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Укр. енциклопедія, 2003. Т. 5: П–С. С. 266.

²⁶ Пасько І. Т., Пасько Я. І. Громадянське суспільство і національна ідея // Україна на тлі європейських процесів. Компаративні нариси. Донецьк: ЦГО НАН України, УКЦентр, 1999. С. 103, 104, 105.

²⁷ Шербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV — середина XVII ст. 2-е вид. Київ: Вид. дім “КМ Academia”, 2006. С. 112.

Таким чином, на початку XVII ст. в Україні існували три чітко не розмежовані категорії козаків: заможні реєстрові (городові) козаки, які служили уряду (територіальне козацьке військо), запорожці, що жили за порогами Дніпра поза межами Речі Посполитої (постійний козацький гарнізон), та величезна більшість козацтва, яка мешкала у прикордонних містах, вела козацький спосіб життя, але не мала офіційно визначеного статусу²⁸.

Визначальною рисою козацтва був культ “волі”, зверхність індивідуальної волі над волею держави, формування менталітету, для якого свобода стала найвищою цінністю. Запорозька спільнота виробила специфічну систему громадянських цінностей. Вони великою мірою впливали на сутнісні засади та форми вираження політичної культури козацтва. Побудований на принципах прямої демократії, соціальний і політичний устрій Війська Запорозького функціонував завдяки реальному забезпеченню верховенства волі громадян у найважливіших сферах її життя.

Публічно виражена колективна воля (владні і політичні рішення козацької ради) накладалася в політичній свідомості запорожців на певний ціннісний підтекст і набувала для них значення морального імперативу. Це зумовлювало утвердження в запорозькому середовищі відповідних установок публічної поведінки, а також вшанування козаками цінностей виразно громадянського спрямування. Йдеться про визнання законності волевиявлення більшості, громадянської дисципліни, рівності, вільного висловлення думок і подання голосу в громадському зібранні, дотримання принципу інституційної першості запорозької громади порівняно з вищою військовою і виконавчою владою у Війську Запорозькому (гетьманом)²⁹.

Поступово козацтво перетворилося на верству, яка, з одного боку, виконувала функції ядра позадержавних суспільних відносин, а з іншого — поєднувала приватні та державні інтереси, взявши на себе місію посередника між особою і державою³⁰. Козацькі вольності і права, які були сформульовані та юридично оформлені вперше лише у другій половині XVI ст., невдовзі, вже у XVII ст., у свідомості народу сакралізувались, почали тлумачитись як одвічні, даровані народом Всевисшнім, як Закон Божий³¹.

²⁸ Історія держави і права України: підручник: у 2 т. / за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка. Т. I. С. 155, 156.

²⁹ Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.): навч. посіб. Київ: Либідь, 1998. С. 284, 285.

³⁰ Пасько І. Т., Пасько Я. І. Громадянське суспільство і національна ідея // Україна на тлі європейських процесів. Компаративні нариси. С. 93, 102.

³¹ Там само. С. 106.

Водночас за умов існування городових козаків, реєстрових козацьких полків розвинувся комплекс елітарного козацького стану, який принесла польська шляхта. Звідси характерне прагнення козацької старшини закріпити за собою політичні й соціально-економічні привілеї та стати національно-державницькою елітою на зразок польської шляхти. С. Старосольський у цьому контексті зазначав, що трагізм української політичної історії полягав у тому, що козацька старшина наділила себе особливим політичним статусом і цим протиставила себе нездоленим, “споневіреном інтересам маси, що була досі живущим джерелом козацької сили... Розчарована маса не давала вже достатньої сили опору для самостійної політики українських керманичів”³².

Суттєву роль у формуванні елементів громадянського суспільства в Україні відігравали вже згадувані Литовські статuti — кодекси феодального права Великого князівства Литовського. Відомі три редакції Литовських статутів — 1529, 1566 і 1588 рр. Основним джерелом першої редакції була Руська Правда. При укладенні наступних статутів були використані попередні статuti, поточне законодавство, норми римського, польського і германського права. Запровадження Литовських статутів надавало українській військово-службовій верстві рівні “громадянські права” в структурі тогочасної держави. Українські громади застосовували правові норми Литовського статуту 1588 р. аж до 1840 р., коли його було остаточно скасовано. Правові норми, викладені в цих статутах, уперше визначали основи суспільного і державного ладу, структуру, порядок утворення і повноваження деяких органів державного управління і суду, правове становище станів і соціальних груп населення. Проголошувалось, що всі особи, незалежно від їх майнового становища, повинні судитися за нормами, викладеними в статутах³³.

В умовах Національно-визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. багато українських міст зберігали право самоврядування. Продовжували діяти положення магдебурзького права, головним джерелом якого був збірник “Саксонське зерцало”. Станові вимоги козацтва були представлені в угодах уряду гетьмана Війська Запорозького Богдана-Зиновія Михайловича Хмельницького (1596–1657) з офіційними представниками Речі Посполитої (насам-

перед у Зборівському договорі 1649 р., Білоцерківському договорі 1651 р., Жванецькій мировій угоді 1653 р.).

Визвольна війна 1648–1654 рр. завершилась Переяславською радою 1654 р. і возз’єднанням України з Росією. За Березневими статтями 1654 р. Україна зберігала певну політико-правову автономію у складі Російської держави. В українських містах зберігалась дія магдебурзького права. Українська козацька держава, яка виникла в період Національно-визвольної війни 1648–1654 рр. і одержала напівофіційну назву Гетьманат (або Гетьманщина), фактично була незалежною. Її існування стало важливим етапом у розвитку громадянської свідомості українського народу. У Гетьманщині впродовж усього часу її існування був своєрідний демократичний у своїй основі державний устрій. Уся влада належала Запорозькому Війську. Вищим органом влади була загальна козацька рада, в якій мали право брати участь усі козаки. Рада обирала гетьмана та іншу старшину і мала право знімати їх з посад. Загальна рада вирішувала головні військові, господарські справи і здійснювала судочинство³⁴.

Гетьманщина — це, власне, Лівобережна Україна, що мала: адміністративний поділ на десять полків, центрами яких були міста Гадяч, Київ, Ніжин, Миргород, Лубни, Прилуки, Полтава, Переяслав, Стародуб, Чернігів. Столицею Гетьманщини було місто Батурин. На початку XVIII ст. на Гетьманщині, за даними істориків, мешкало близько 25 % усього населення тогочасної України³⁵.

Державно-адміністративний устрій Гетьманату здійснювався за полково-сотенним територіальним принципом. Кожен полк і кожна сотня мали своє постійне місце перебування. Полкові уряди переважно розміщувалися в містах, сотенні — у великих селах і містечках. Під час воєнної небезпеки полковники, які керували місцевими (городовими) полками, отримували гетьманські універсали з наказом готуватися до війни. Окремо надходив наказ про час виступу полків у похід, перед яким усі козацькі підрозділи зосереджувалися в певному місці. Кожен козак повинен був мати при собі коня, зброю та певну кількість провіанту. На середину XVII століття гетьман України уособлював законодавчу, виконавчу і судову владу

³² Цит. за: Климчук В. Й. Політичні свободи в українському націогенезі: монографія. С. 309.

³³ Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях: монографія. С. 458; Чехович В. А. Статuti Великого князівства Литовського // Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Укр. енциклопедія, 2003. Т. 5: П—С. С. 640–642.

³⁴ Термін “гетьманщина” в науковий ужиток увів М. Костомаров, яким позначав форму суспільно-політичного устрою козацької держави в період від укладення військово-політичного союзу Б. Хмельницького з царем Росії Олексієм Михайловичем у 1654 р. до ліквідації Запорозької Січі Катериною II у 1775 р. — Див.: Климчук В. Й. Політичні свободи в українському націогенезі: монографія. С. 304

³⁵ Грабовський С., Ставрович С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. С.197.

й безпосередньо керував генеральною старшиною, полковниками, сотниками та козаками через систему генеральних і старшинських рад³⁶.

Переяславський договір 1654 р. загалом підтвердив чинність станових привілеїв, встановлених Річчю Посполитою. У 1658 р. козацтво уклало з Річчю Посполитою Гадяцький договір, за яким гетьман визнавався єдиним військовим і цивільним керівником козацтва, обирався пожиттєво і затверджувався королем. Водночас підтверджувалась автономія козацьких судів³⁷. Згідно з Острозьким договором 1670 р. за козацтвом закріплювались спадкові станові права. Встановлювались вільні вибори гетьмана, який мав затверджуватись королем. Існування козацтва було визнане королівським універсалом 1703 р.³⁸

Гетьманщина ще в 1663 р. поділилася на дві частини. Лівобережна Україна з Києвом відійшла до Росії, а Правобережна — до Речі Посполитої (деякий час перебувала під контролем Туреччини), що було закріплено в умовах Андрусівського перемир'я 1667 р. Обидві частини опинилися у становищі протекторатів відповідних держав. При цьому Правобережна Україна у складі Речі Посполитої не мала своєї автономії. На неї поширювалась дія польських законів з незначними винятками. Лівобережна Україна (Гетьманщина) майже до кінця XVIII ст. мала автономні права і характерну для неї систему управління у складі Російської держави. Ця система базувалась на гетьманському правлінні та полково-сотенному устрої. Значне коло владних повноважень реалізовувалось на місцевому — полковому і сотенному — рівні. Саме від полково-сотенної влади залежали роль і значення міських і сільських територіальних громад. На Лівобережжі діяла власна судова система з генеральним судом. Судочинство здійснювалось за Литовським статутом, козацькими звичаями та іншими традиційними джерелами права. У XVIII ст. російський уряд установив для Гетьманщини офіційну назву “Малая Россия” (Малоросія)³⁹.

Крім Гетьманщини, українці проживали порівняно автономно на землях Війська Запорозького, на Правобережжі, яке відійшло до

³⁶ *Перший Гетьманат*. URL: <http://www.kozatstvo.org/getmans/1/>

³⁷ *Кресін О. В.* Козацтво // *Юридична енциклопедія*: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Укр. енциклопедія, 2001. Т. 3: К—М. С. 142; *Гадяцький трактат* // *Історія української Конституції* / упоряд. А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. Київ: Право, 1997. С. 31—46.

³⁸ *Кресін О. В.* Козацтво // *Юридична енциклопедія*: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. С. 142.

³⁹ *Шемшученко Ю. С.* Україна // *Юридична енциклопедія*: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Укр. енциклопедія, 2004. Т. 6: Т—Я. С. 180—183.

Польщі, на Буковині і Закарпатті, на Слобідській Україні. Територія Слобожанщини охоплювала землі нинішніх Харківської, Сумської областей України та територію нинішніх російських Курської і Воронежської областей. На Слобідській Україні також існував автономний козацький устрій.

Після поразки у Полтавській битві (1709 р.) та смерті І. Мазепи емігрантська козацька рада, що відбулася у квітні 1710 р. поблизу м. Бендери, обрала гетьманом Війська Запорозького Пилипа Степановича Орлика (1672—1742). Цією ж радою було ухвалено Конституцію Пилипа Орлика, яка започаткувала український конституціоналізм. Повна назва договору “Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького, укладені між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорозького, та між старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким”⁴⁰. З метою припинення у майбутньому спроб гетьманів узурпувати владу, порушувати рівність, колишні закони і вольності старшина і кошовий отаман “уклали угоду” з гетьманом П. Орликом, обмеживши дії гетьмана рамками “пактів і конституцій”, підтверджених його присягою. Їх повинні були дотримуватись і наступні гетьмани. Ось причина появи Конституції. Водночас робилися спроби сформулювати юридичні норми існування України як незалежної держави⁴¹. Співавторами П. Орлика в укладенні документа були представники козацької старшини. Їх вплив очевидний, особливо в статті 6, де відобразилось яскраве прагнення козацької еліти відігравати керівну роль у державному житті України⁴².

Конституція складається із 16 статей. Зокрема, стаття 4 відображає станові інтереси запорозьких козаків, обмежує юрисдикцію гетьмана. На думку О. Лукашевича і К. Манжул, претензії окремого стану (в даному випадку запорозьких козаків) на особливий, привілейований статус не сприяли консолідації суспільства і порушували принцип рівності перед законом⁴³. Що ж дійсно сприяло становленню громадянського суспільства, так це положення статті 10 Конституції, де сказано, що гетьман повинен піклуватися, щоб на простий народ не покладали надмірних тягарів, утисків і надмірних вимог. Цьому ж сприяла і норма, за якою вища виборна влада у державі — влада гетьмана — обмежувалась виборною радою, куди мала входити старшина, виборна на своїх рівнях і делегати від полків.

⁴⁰ *Історія української Конституції* / упоряд. А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. С. 31—46.

⁴¹ *Лукашевич О. А., Манжул К. В.* “Конституція” Пилипа Орлика — історико-правова пам'ятка XVIII ст. Харків: Основа, 1996. С. 6, 18.

⁴² Там само. С. 6.

⁴³ Там само. С. 20.

Гетьман не міг створювати органи управління, підпорядковані йому особисто (ст. 6, 7, 8). У Конституції було здійснено спробу узагальнити суспільно-політичний устрій Запорозької Січі на основі традицій пращурів українства та досягнень західноєвропейської політико-правової думки.

Природне право, загальне благо, на які посилаються автори Конституції, стало основоположним принципом також для “Виводу прав України” та “Маніфесту до європейських урядів”, написаних Пилипом Орликом у 1712 р. і спрямованих на те, щоб заявити про права українського народу. П. Орлик розглядав народ як єдиного носія суверенітету. За його словами, “козаки мають за собою право людське і природне, одним із головних принципів якого є: Народ завжди має право протестувати проти гніту і повернути уживання своїх стародавніх прав, коли матиме на це слушний час”⁴⁴. Тому затвердження гетьманом посадових осіб різного рівня передбачало попереднє обрання їх населенням. Тенденція до політичного плюралізму засвідчувалася проголошенням ідеї незалежності української православної церкви від світської влади. Такі нововведення стали відчутним кроком уперед у процесі утвердження принципів громадянського суспільства.

Починаючи з XVIII ст., посилювався наступ царату на права і вольності українського козацтва. Упродовж 1734–1750 рр. гетьманство, яке з часів Б. Хмельницького символізувало національний державний суверенітет України, було скасоване спочатку тимчасово, а потім остаточно (указом Катерини II від 21 листопада 1764 р.). Функції гетьмана почала виконувати друга Малоросійська колегія, що існувала до 1786 р. У 1765 р. було скасовано полковий устрій Слобідської України, край у подальшому було перетворено на Слобідсько-Українську губернію. У серпні 1775 р. російські війська за наказом імператриці знищили Запорозьку Січ. У 1781 р. було скасовано полково-сотенний адміністративно-територіальний устрій України, протягом 1782–1783 рр. запроваджено губернський поділ, подібно до Росії. Фактично призупинилася дія магдебурзького права. Україна остаточно втратила автономію у складі Російської імперії й перетворилася на звичайну провінцію, на яку поширювалась дія російського законодавства і російська система управління. На землях, що входили до складу Росії, діяльність територіальних громад регулювалась переважно “Правами, по которым судится малороссийский народ” (1743 р.) і “Жалуваною грамотою на права і вигоди містам Російської імперії” (1785 р.).

⁴⁴ Орлик П. Вивід прав України // Вивід прав України / М. Грушевський, І. Франко, М. Костомаров та ін. Львів: МП “Слово”, 1991. С. 46.

У 1831 р. магдебурзьке право було скасоване остаточно в усіх магістратських і ратушних містах України, за винятком Києва, в якому діяло до 23 грудня 1834 р. На Західну Україну (на той час Галичину, Північну Буковину і Закарпаття) поширювалась дія Австрійської конституції від 21 грудня 1867 р., що складалася з п’яти “конституційних законів”, у яких проголошувалась свобода волі особистості, свобода зборів, товариств, слова і друку. Однак додатково видані численні закони зводили нанівець зазначені конституційні положення⁴⁵.

Остання чверть XVIII ст. стала поворотним пунктом для Лівобережної, Південної та Правобережної України, а також Криму, коли державні утворення, що функціонували на цих землях, були ліквідовані та включені до складу Російської імперії. Еліті набутих територій нав’язано умови входження до Росії, у тому числі й військово-силовими засобами, унаслідок чого вона визнала легітимність влади російського абсолютного монарха⁴⁶.

Упродовж XIX ст. українські землі були роз’єднані. Більша частина — східна, або Наддніпрянська Україна, — перебувала у складі Російської імперії, західноукраїнські землі (Східна Галичина, Північна Буковина і Закарпаття) — під владою Австрійської (пізніше — Австро-Угорської) імперії. Український народ не мав на той час своєї державності. Норми звичаєвого права, що зберігали на початку XIX ст. роль джерел права, в 40-х роках практично втратили силу. Козацьке право також не було основним джерелом права в житті козацьких громад, які ще існували. Лише в місцях дислокації українських козацьких військ (Бузьке (1803–1817), Азовське (1828–1865), Дунайське (Новоросійське) (1828–1869) козацькі війська) воно зберігало своє значення локального джерела права⁴⁷.

Визначним кроком уперед у розвитку і поширенні ідей громадянського суспільства стала діяльність Кирило-Мефодіївського товариства, утвореного в грудні 1845 — січні 1846 рр. у Києві. У його документах розвивається ідея повної соціальної рівності та ліквідації станових відмінностей у правах громадян, декларується скасування кріпосного права та абсолютистської влади в Російській імперії. З цим товариством пов’язана діяльність видатних політико-правових мислителів України, теоретична спадщина яких заслуговує на особливу увагу. Те саме можна сказати і про теоретичну спадщину

⁴⁵ Історія держави і права України: підручник: у 2 т. / за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка. Т. I. С. 357, 358.

⁴⁶ Шандра В. С. Україна у складі Російської імперії // Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / Аркуша О. Г., Біла С. О., Верстюк В. Ф. та ін.; гол ред. В. М. Литвин. С. 284.

⁴⁷ Історія держави і права України: підручник: у 2 т. / за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка. Т. I. С. 338, 357.

культурно-просвітницьких українських громад, що набули поширення починаючи з 50-х років XIX ст. і не входили до складу державних структур. Демократичні принципи організації суспільства відтворювались громадами у культурній сфері та сільському середовищі.

Кінець 50 — початок 60-х років XIX ст. ознаменувався проведенням у Російській імперії ряду ліберальних реформ, ініційованих Олександром II. Ці реформи зумовили запровадження деяких громадянських свобод, певного простору для громадської ініціативи, гласності, засад місцевого самоврядування. Українська суспільно-політична думка включилася в обговорення низки актуальних тем, передусім проблеми скасування кріпацтва, народного життя, станових привілеїв та ін. На цей період припадає наступний етап розвитку елементів громадянського суспільства, пов'язаний із запровадженням земств у результаті земської реформи 1864 р. Згідно з “Положенням про губернські та повітові земські установи” в 34 європейських губерніях Росії (у тому числі на Південній та Лівобережній Україні) запроваджувались земства — місцеве (земське) самоврядування. У 70–80-х роках XIX ст. земства в Україні фактично були органами місцевого самоврядування, що стали осередками опозиції до бюрократичної державної влади. Земська ліберальна буржуазія нерідко виступала з вимогами конституції, буржуазно-демократичних свобод, місцевого самоврядування. Найбільш стійкий опозиційний характер мали виступи Чернігівського земства завдяки діяльності групи радикально налаштованих лібералів на чолі з І. Петрункевичем і О. Ліндфорсом. Уже в першому офіційному документі (адрес царю від Чернігівського земства), складеному в 1879 р., пролунала відмова підтримати існуючий уряд, поки не буде проголошено політичні свободи ⁴⁸.

Домінуючою ідеєю політичної ідеології земської опозиції була ідея конституціоналізму. На першому земському з'їзді у Москві (квітень 1879 р.), у скликанні якого дієву участь узяли чернігівські земці, було висловлено сподівання, що “конституційний порядок, що тримається на силі права і закону, може обеззброїти терор і обмежити сваволю влади” ⁴⁹. У “Найближчих завданнях земства”, програмному документі, написаному І. Петрункевичем, наголошувалось на необхідності “особистих гарантій”, “недоторканності особи”, “свободи громадян і законності дій самої влади”. Тут йдеться про встановлення законних меж державної влади, меж її втручан-

⁴⁸ Скакун О. Ф. Политическая и правовая мысль на Украине (1861–1917): монография. Харьков: Изд-во при Харьковском гос. ун-те изд. объединения “Вища школа”, 1987. С. 100, 101.

⁴⁹ Цит. за: Там само. С. 103.

ня у приватну сферу, з одного боку, і про надання індивідові статусу громадянина, суб'єкта права — з другого. Земці-конституціоналісти (І. Петрункевич та ін.) були прихильниками ідеї конституційної держави, яку ототожнювали з державою правовою. Можливість удосконалення державного ладу вони вбачали у запровадженні панування права, встановленні юридичної рівності всіх громадян ⁵⁰.

Земською контрреформою 1890 р. земствам було завдано серйозного удару. Новим Положенням про губернські й повітові земські установи від 24 червня 1890 р. було внесено зміни у процедуру виборів цих органів. Також посилювався урядовий контроль над земствами. Фактично вони перетворились на різновид виконавчих органів при губернаторі.

Таким чином, процес формування сфери громадського життя в Україні XVI–XIX ст. був пов'язаний передусім із поширенням ідеології визвольного руху, втіленням у життя сподівань на здобуття українським народом незалежності, вирішення національного питання шляхом демократизації суспільства.

У розглянутий період сформувалась особлива верства суспільства, яка усвідомлювала себе як вільну і незалежну від бюрократичної держави, прагнула до встановлення рівності у своєму середовищі, до захищеності своїх прав законами держави. Створена запорозькими козаками громада стала вершиною розвитку автономної самоврядної організації цього періоду.

Функціонування земств у 70–80-х роках XIX ст. як опозиційних органів місцевого самоврядування свідчить про започаткування політичної діяльності, орієнтованої на громадські інтереси.

До середини XIX ст. самоврядування було своєрідним компромісом між феодальним абсолютизмом і елементами феодальної демократії на місцях. Сама концепція самоврядування, як зауважує англійський дослідник Д. Ешфорд, стала “продуктом ліберально-демократичної держави XIX століття” ⁵¹. Самоврядування, яке почало розглядатися здебільшого як автономна щодо державної влади публічна влада територіальної громади, стало одним із ефективних способів утримання демократичного елементу в життєдіяльності держави, збереження необхідного простору для громадської активності та ініціативи індивідів, груп, а також сприяло обмеженню регламентації соціальних відносин, яка насаджувалася адміністративним “верхом”. Саме у XIX ст. громада стає первин-

⁵⁰ Скакун О. Ф. Политическая и правовая мысль на Украине (1861–1917): монография. С. 109.

⁵¹ Цит. за: Кіселичник В. Міське право та самоврядування громади Львова (друга половина XIX — початок XX століття): монографія. Львів: ЛьвДУВС; “Край”, 2008. С. 20.

ним суб'єктом самоврядування, певною точкою відліку сучасних досліджень співвідношення “держава — суспільство”. На противагу сильній тенденції отождолення держави і суспільства визріває думка про неідентичність держави і суспільства, про те, що суспільство формується, а держава створюється, що в умовному трикутнику “особа — громада — держава” має бути встановлена рівновага⁵².

Процеси формування громадянського суспільства в Україні суттєво обмежувались невисокою урбанізованістю краю, економічною відсталістю та загальним колоніально упослідженим статусом українського населення. Єдиним винятком стають західноукраїнські землі, насамперед Галичина, які після поділу Польщі наприкінці XVIII ст. потрапляють до складу Австрійської імперії Габсбургів. Тут, в умовах конституційної, парламентської монархії та дарованих нею відносних ліберально-демократичних свобод, громадянське суспільство формується більш-менш за тією самою моделлю, що й у інших країнах Центрально-Східної Європи. Як відомо, після революції 1848 р. Австрія поступово почала ставати на шлях конституціоналізму. 17 березня 1849 р. був прийнятий закон, який започаткував нову сутність сільської громади та визнав її суб'єктом місцевих спільних інтересів і проголосив, що вільна громада є основою вільної держави. Наступним кроком у розвитку місцевого самоврядування був закон від 5 березня 1862 р., а також прийнятий на його основі “Закон про устрій в громадах Буковини” (1863 р.) та “Закон про громади для Королівства Галичини і Володимирії з Великим князівством Краківським” (1866 р.)⁵³.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. роль територіальних громад у громадському житті на західноукраїнських землях посилилась, зміцніли їх представницькі і виконавчо-розпорядчі органи. Можна сказати, що на заході України зароджувалися демократичні елементи місцевого самоврядування. У Галичині вже існував практично весь спектр інституцій громадянського суспільства: молодіжні, жіночі, спортивні, релігійні, культурно-освітні і навіть наукові організації, кооперативи, професійні спілки, незалежна преса і, зрештою, повноцінні політичні партії⁵⁴. На українських же землях, що входили до складу Російської імперії, царський уряд поступово ліквідує українські традиції самоврядування і вводить Україну в систему управління Російської держави.

⁵² Кіселичник В. Міське право та самоврядування громади Львова (друга половина XIX — початок XX століття): монографія. С. 20, 75, 84, 236.

⁵³ Гураль П. Ф. Територіальна громада в Україні: історико-правове дослідження. С. 4, 331.

⁵⁴ Рябчук М. Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і “розбудова держави”. С. 14.

Епоха Відродження в Європі припадає на XIV — початок XVII ст. — історичний період, пов'язаний з розкладом феодалізму і становленням раннього буржуазного суспільства, переходом від культури середньовіччя до культури Нового часу. Терміном “Відродження” зазвичай позначають відновлення в європейській культурі традицій Античності, духу першохристиянства з його філософськими та моральними ідеалами. Таке відновлення було характерною особливістю германського (або північного) Відродження, яке викликало до життя явище, відоме під назвою Реформація. Оригінальна модифікація в нових історичних умовах аристотелізму і платонізму, епікуреїзму і стоїцизму сприяла формуванню засад наукового світогляду, що набув втілення у філософських течіях емпіризму та раціоналізму Нового часу.

Якщо емпіризм⁵⁵ визнавав чуттєвий досвід єдиним джерелом пізнання, то раціоналізм⁵⁶ головним достовірним джерелом пізнання та критерієм істини проголошував розум. Принципи емпіризму не дають змоги вийти за межі аналізу доступного відчуттям зовнішнього аспекту дійсності і розкрити внутрішні закономірні зв'язки природи та суспільства. Ідеологічний емпіризм став гносеологічною основою позитивізму і близьких до нього напрямів філософського знання — логічного позитивізму, махізму, прагматизму та ін., які зводили процес пізнання до суто емпіричного опису фактів та їх систематизації. Згідно з принципами раціоналізму загальність і необхідність, як логічні ознаки достовірного знання, не можуть бути одержані з досвіду і його узагальнень, а лише із самого розуму, з понять, властивих розуму від народження, або із понять, що існують у вигляді задатків, схильностей розуму. Одночасно з філософією раціоналізму прийшла теорія природного права, що була розроблена на методологічних засадах філософії раціоналізму. Сама ж ідея про природне право як про щось необхідне з'явилась задовго до природно-правової школи. Однак остання теоретично інтерпретувала цю ідею на основі філософії раціоналізму, її методології і світосприйняття.

В Україні Відродження (або ренесансний гуманізм) охоплює історичний період з середини XIV до кінця XVII ст., політико-правова думка якого в повній відповідності до західноєвропейських традицій обґрунтовувала віру в людину та її можливості⁵⁷. Система світоглядних орієнтацій, центром яких є людина, її високе призначення та право на вільну самореалізацію одержала назву гуманізму. Виходячи з уявлення про людину як визначальну мету і вищу цінність сус-

⁵⁵ Від грец. *empeiria* — досвід

⁵⁶ Франц. *rationalisme*, від лат. *rationalis* — розумний, *ratio* — розум.

⁵⁷ Хамітов Н. Відродження // Філософський енциклопедичний словник / Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. Київ: Абрис, 2002. С. 88.

пільства, гуманізм проголошує критерієм оцінки соціальних інститутів їх можливість забезпечити благо людини, створити умови для вивільнення її можливостей. Гуманісти висунули ідею антропоцентризму, згідно з якою людина уявлялася центром буття і найвищою метою Всесвіту. Вони проголошували право людини на задоволення земних потреб; ними утверджувались ідеї свободи особистості і справедливого суспільного ладу⁵⁸. У своїй творчості гуманісти звеличували людину, розглядали її як рівну Богові. Виходячи з таких позицій, досліджували проблеми права, держави, громадянського суспільства.

Відродження і гуманізм, будучи загальноєвропейським явищем, водночас у різних країнах Європи мали свої особливості. Відмітною ознакою поглядів українських гуманістів стало зосередження уваги на історіософській та суспільно-політичній проблематиці.

Видатними зачинателями ренесансно-гуманістичних ідей в Україні були Й. Верещинський, І. Вишенський, М. Гусовський, І. Домбровський, Ю. Дрогобич, С. Кленович, Ст. Оріховський-Роксолан, С. Пекалід, П. Русин, Ш. Шимонович та ін.

Один із найвизначніших українських політико-правових мислителів цього періоду — Станіслав Станіславович Оріховський-Роксолан (1513–1566). Він є автором численних праць історичного, філософського, правового і канонічного характеру. Свої погляди щодо держави, права, ролі і місця людини та суспільства в державі виклав у латиномовних творах, найбільш відомі з яких “Про турецьку загрозу”, “Напучення королю польському Сигізмунду-Августу”, “Про право народне”⁵⁹. Мислитель розробив власну концепцію державності, засновану на принципах природного права і договірного походження держави. При цьому спирався на концепцію ідеальної держави давньогрецького філософа Платона, згідно з якою суспільство повинно бути поділене на стани, кожен з яких виконує свою, чітко визначену функцію і завдяки цьому в суспільстві існує гармонія. Для Ст. Оріховського-Роксолана як для християнського мислителя є дуже важливим поняття суспільної гармонії, спокою і соціального миру.

Ідеальною формою правління Ст. Оріховський-Роксолан вважав “королівство політію” — стану виборну монархію, обмежену законом. Це виборна конституційна монархія, інші форми правління фактично визнавав її спотворенням. Політію розглядав як “правом розписану урядову владу”. На його думку, державна влада повин-

⁵⁸ Кирилюк Ф. І. Політологія Ренесансу: навч. посібн. Київ: Знання, 2000. С. 144.

⁵⁹ Мироненко О. М. Оріховський Станіслав Станіславович // Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Укр. енциклопедія, 2002. Т. 4: Н–П. С. 324.

на бути належно організована і впорядкована з таким розрахунком, щоб забезпечувати можливість розвиватись якнайкраще суспільству і кожному індивіду. Розглядаючи державу як результат суспільного договору, що укладається людьми заради взаємної допомоги, посилався на принцип загального блага, що базується на ідеях суспільної активності, підпорядкування приватного інтересу загальному благу. На його переконання, якщо інтереси особистості домінуватимуть над загальнонародними, то держава існуватиме недовго.

Вільна держава, як ідеал державної організації, повинна гарантувати справедливе судочинство, в основі якого лежить право, що спирається на мораль. Закон у державі — це правові норми, що стоять на сторожі справедливості. Мислитель виходив з примату природного права над законом. У своїй роботі “Про природне право” (яка до нашого часу не збереглася, але її зміст відомий завдяки цитуванню у працях інших авторів та в працях самого Ст. Оріховського-Роксолана) розглядав природне право як таке, що стоїть вище людських законів⁶⁰. Якщо людські закони суперечать природному праву, їх слід змінювати або скасовувати.

Дотримання у державі природного права, на думку Ст. Оріховського-Роксолана, є основою нормального розвитку суспільства, забезпечення умов гідного життя його членів. Адже природне право є першоосновою закону, запорукою дійсної свободи, рівності і справедливості. Саме справедливість вважав сутністю (“душею”) держави. Полягає вона у тому, щоб кожний отримав те, що йому належить: спокій, свободу, можливість виконувати свої роль і призначення⁶¹.

З природним правом Ст. Оріховський-Роксолан пов’язував не лише поняття громадянської свободи, а й доцільності та розумності. Він ставив і розв’язував проблеми співвідношення справедливості і права, рівності всіх людей перед законом. Можливість існування справедливості в державі пов’язував з вирішенням проблеми рівності. Справедливою, на думку мислителя, є лише та держава, яка забезпечує своїм підданим право на власність, свободу совісті, слова, право самому визначати свій спосіб життя і свою поведінку.

Поряд з тим, за Ст. Оріховським-Роксоланом, благами, дарованими державою, у повному обсязі скористатися може лише щаслива спільнота обранців. Він їх називає “діти коронні” і зараховує сюди духовенство, короля і лицарство. На його думку, саме високоморальний стиль життя цих соціальних груп, позбавлений

⁶⁰ Салтовський О. І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку XX сторіччя). С. 39, 127.

⁶¹ Там само. С. 40.

підкування про “низькі” матеріальні потреби, дає їм право вершити долю корони. Трудящі ж стани потрібні короні, але через недосконалу природу людини не можуть претендувати на будь-які політичні права в державі ⁶².

Незважаючи на обмежений характер громадянського суспільства, його думки мають виразно прогресивний характер. Мету держави Ст. Оріховський-Роксолан убачав у забезпеченні інтересів людини, підданого, у тому числі його безпеки, що є можливим у разі встановлення у державі порядку і найкращого її облаштування. Держава гарантує людині її права, має перед нею ряд обов’язків. Але людина, підданий, має ще більше обов’язків перед державою: її діяльність повинна бути спрямована на забезпечення інтересів держави і суспільства. Повторюючи Аристотеля, Ст. Оріховський-Роксолан розглядав людину як істоту суспільну. Проте людина від природи також схильна “до злості”, до неконтрольованого вияву почуттів. Ця остання риса людського характеру потребує приборкання заради загального блага. Ідеї Ст. Оріховського-Роксолана значно вплинули на розвиток полемічної літератури, набули подальшого розвитку у творчості його сучасників і наступників.

Українська церковно-полемічна література XVI–XVII століть виникла і розвивалась як один із засобів захисту православ’я від католицизму, який прагнув підкорити українську церкву владі Папи Римського, від примусової колонізації українського народу. На розвиток полемічної літератури вплинули такі події, як реформа календаря з наказу Папи Григорія у 1581 р. та офіційне оповіщення унії на Берестейському соборі 1596 р. Поштовхом же для розвитку полемічної літератури стала книга польського публіциста-єзуїта П. Скарги “Про єдність церкви Божої” (Вільно, 1577 р.). У відповідь з’явилися анонімні памфлети українських православних літераторів, твори видатних українських письменників-полемістів Г. Смотрицького, Х. Фіалета, І. Вишенського, С. Зизанія, М. Смотрицького, З. Копистенського, М. Андрелли та ін. Зокрема, “Апокрисис” (“Відповідь”), виданий в Острозі польською (1597 р.) і староукраїнською (1598 р.) мовами, написаний Христофором Фіалетом у відповідь на книгу Петра Скарги, гнівно виступає проти підступної політики папства та зрадницьких дій верхівки українського духовенства, застерігає, що польсько-шляхетська політика соціального і національно-релігійного гноблення українців і білорусів може викликати народне повстання ⁶³.

⁶² *Вирський Д.* Станіслав Оріховський-Роксолан як історик та політичний мислитель. Київ — Кременчук: Вид-во КДПУ, 2001. С. 152.

⁶³ *Полемічна література.* URL: <http://eureka.ucoz.ua/publ/124-1-0-422>

Одним із яскравих представників полемічної літератури кінця XVI — початку XVII ст. був Іван Вишенський (прибл. 1545–1621) — український письменник, автор послань і трактатів, які мали великий резонанс у суспільстві. У 1598 р. десять його творів було об’єднано в рукописну “Книжку”. Загалом літературна спадщина І. Вишенського, яка збереглася, становить 16 послань і трактатів ⁶⁴.

І. Вишенський створив концепцію ідеального суспільного ладу, подібну до концепцій західноєвропейських мислителів-утопістів того часу. З метою ліквідації соціальної нерівності він висунув вимогу перебудови суспільства на засадах справедливості, правди, рівності. Пропонуючи власний проект світобудови, закликав повернутись до життя за моделлю ранньохристиянського суспільства, яке складається з бідних громад, що живуть власною працею і мають над собою лише Бога. У такому суспільстві немає приватної власності або ж вона дуже обмежена, зароблена власною працею, немає також панів, царів, владик, тобто тих прошарків суспільства, які експлуатують простий народ. Незважаючи на теологічну оболонку творів І. Вишенського, чітко простежується його мета: створення суспільства, в якому українці (“русини”) досягнуть громадянського добробуту, коли за особою селянина буде визнаватись право на самостійність і свободу, коли всі люди будуть рівні, восторжествує справедливість ⁶⁵.

Мислитель заперечує самодержавне правління, виявляє свої антипапські погляди, оскільки саме Папа Римський є для нього втіленням самовладдя, бо саме папи роздавали корони тогочасним королям. Виступає він і проти владик православної церкви, обстоює необхідність організації чернецтва в його афонському варіанті (Афонська чернеча республіка). І. Вишенський висунув ідею пургаторіуму, суть якої у тому, що чистилищем має бути саме життя. Церкву він розумів як земне небо, яке подібне до небесного неба. Складатися вона має з вільних і рівних людей, морально очищених, які здатні боротися проти зла ⁶⁶. І. Вишенський фактично репрезентував окремий напрям у тогочасній українській суспільній думці. Православний традиціоналізм, який у часи І. Вишенського був одним із найважливіших чинників національної самооборони, він довів до екстремального. Водночас цей традиціоналізм поєднувався у нього з чернечим аскетизмом ⁶⁷.

⁶⁴ *Золота книга української еліти.* Інформаційно-іміджеве видання: в 6 т. Київ: Компанія ЄВРОІМІДЖ, 2001. Т. I. С. 380.

⁶⁵ *Сумцов Н. Ф.* Иоанн Вышенский (Южно-русский полемист XVII в.). Киев: Изд. редакции “Киевская старина”, 1885. С. 26.

⁶⁶ *Куташиев І. В.* Політична думка доби гетьманщини. Київ: Укр. центр духовн. культури, 2007. С. 169.

⁶⁷ *Полемічні твори І. Вишенського.* URL: <http://eureka.ucoz.ua/publ/124-1-0-423>

Головним принципом організації відносин у суспільстві вважав рівність. Особа, яка має владу, є рівною зі своїми підданими, а тому її влада повинна бути обмежена. Властитель, як і будь-яка інша людина, може припускатися помилок, за які повинен нести відповідальність. Значного розвитку набули в нього ідеї соціальної свободи, колективізму. Політичним ідеалом І. Вишенського стала соборноправність, під якою мислитель розумів форму громадського самоуправління, що повинно замінити державний управлінський механізм. Громадське самоуправління передбачає ліквідацію майнової нерівності членів суспільства, ліквідацію гноблення людини людиною і нав'язування масам волі одиниць.

Подальший розвиток принципів громадянського суспільства можна спостерігати у творчості політико-правових мислителів епохи Просвітництва, які продовжили гуманістичні традиції епохи Відродження. Хронологічні рамки Просвітництва позначаються кінцем XVII — початком XIX ст. Соціально-економічна ситуація у тогочасній Європі зумовила основні ідейні настанови Просвітництва, що полягали у критичному ставленні до соціальної і політичної організації феодального суспільства, а також його ідеологічного обґрунтування. Просвітители критикували феодальний лад, абсолютизм, виступали проти кріпацтва, обґрунтовували необхідність встановлення нових суспільних порядків, які сприяли б поліпшенню умов життя народу. Різкій критиці піддавали релігійні догмати, схоластику. Проголошували віру в людину, її розум і високе покликання, боролися за досягнення "царства розуму", заснованого на природних правах і рівності. Визначальну роль у розвитку суспільства відводили свідомості людей⁶⁸.

Концепція громадянського суспільства завжди перебувала в нерозривному зв'язку із філософськими та світоглядними позиціями відповідної епохи. Відбувається це тому, що в цій концепції присутні такі проблеми, розв'язання яких потребує безпосереднього використання ряду філософських положень і висновків. Це стосується обґрунтування ідей, орієнтованих на розбудову раціонально організованого суспільства. Такі ідеї і теорії спирались на поняття незмінної людської природи, рівності, невідчужуваних прав і свобод людини і громадянина.

Більшість політико-правових мислителів доби Просвітництва розглядали громадянське суспільство як сферу, відокремлену від держави, як інститут, у якому громадяни створюють об'єднання та

асоціації згідно з їхніми власними інтересами та потребами. Це було не просто суттєвим переворотом ціннісної картини світу, а насамперед наслідком істотних змін у фундаменті соціальних та економічних відносин. Його економічною основою стає принцип приватної власності, тоталізація ринкового механізму, що відіграє головну роль у системі виробничих відносин, і нарешті, утвердження фундаментальної ідеї лібералізму стосовно держави як "нічного сторожа", який не повинен втручатися в економічне життя. Отже, нове прочитання поняття громадянського суспільства було детерміноване насамперед радикальними зрушеннями у сфері економічних відносин, що віднині починають розвиватись і функціонувати на засадах приватної власності, вільної конкуренції, нових соціальних класів: власників і підприємців, з одного боку, та найманих працівників — з другого⁶⁹.

В Україні окремі ідеї раннього Просвітництва отримали підтримку на початку XVIII ст. у творах М. Козачинського та інших діячів Києво-Могилянської академії.

Етичні й суспільно-політичні погляди Мануїла Олександровича Козачинського (1699—1755) спирались на вчення про людину як інтегральну частину природи. Посилаючись на теорію природного права, він обстоював право на життя і право на його захист всіма доступними засобами, право приватної власності, свободу совісті. Щастя людини, на думку М. Козачинського, полягає у досконалому вмінні користуватися власним розумом, у повсякчасному втіленні його постулатів у життя, у вмінні індивіда постійно узгоджувати свою поведінку зі своєю власною "природою". Учений дійшов висновку, що основа людини — її самодостатня чеснота, совість. Ця думка найяскравіше виявилась у творах та поведінці його учнів — Г. Сковороди та Г. Полетики. Самопізнання, на думку М. Козачинського, дає людині можливість знайти джерело всіх цінностей у самій собі і, таким чином, стати володарем і водночас творцем автономних, незалежних від будь-кого норм поведінки. Такі ідеї свідчать про ренесансний світогляд їх автора, вони цілком відповідні ідеям Просвітництва⁷⁰.

Значного поширення ідеологія Просвітництва набула з кінця XVIII ст., коли гостро постала проблема нерівності між людьми. Просвітники пропонували вирішувати її з позицій теорій природного права і договірного походження держави.

⁶⁸ Антоненко В. Г. Просвітництво // Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. 2-е вид., доп. і перероб. Київ: Генеза, 2004. С. 546.

⁶⁹ Левенець Ю. А. Держава у просторі громадянського суспільства. Київ: Освітня книга, 2006. С. 110, 111.

⁷⁰ Мануїл Козачинський. URL: <http://www.ukrainians-world.org.ua/ukr/peoples/f2096c61a7b625c5/>

Видатним просвітником-гуманістом був Григорій Савич Сковорода (1722–1794) — український філософ і поет. Свої погляди щодо громадянського суспільства він виклав у працях “Сад божественних пісень”, “Розмова п’яти подорожніх про істинне щастя в житті (товариська розмова про душевний мир)”, “Вступні двері до християнської добронравності” та ін.

За умов національної депресії, соціальної атомізації людини, масового закріпачення селян у XVIII ст. Г. Сковорода обґрунтовував свій ідеал — Русь у формі “духовної республіки”, де панують соціальна рівність і справедливість. Злагожене функціонування суспільства вважав можливим у випадку духовного відродження людей, здійснення ними “сродної” праці, тобто праці за покликанням. Критикуючи соціальну і політичну дійсність та мораль тогочасного суспільства, Г. Сковорода пов’язував природний закон із соціальною та правовою ідеєю громадянської рівності, послідовно проводив ідею людської гідності, цінності людської особистості незалежно від походження, соціального статусу, майнового стану. Його зусилля спрямовані на неприйняття нової соціальної, політичної і релігійно-церковної дійсності, де людині відводиться роль пасивного інструмента в руках неправдивих стихій. Роздуми Г. Сковороди про дві натури в людині — правдиву і неправдиву, свідоме особисте неприйняття “неправдивого світу”, спроба прикладом власного життя навести людей на дорогу правди — стають, за словами А. Карася, особливо зрозумілими в контексті дискурсу свободи та автентичності ⁷¹.

Сучасник Г. Сковороди — Іван Парфенович Хмельницький (1742–1794) — правознавець і філософ, активний діяч Уложенної комісії Катерини II, збагатив право- і державознавство багатьма працями: “Міркування про основи філософічні” (1762), “Міркування про рабство за законом природним і правом всенародним” (1766), “Філософське дослідження рабства” (1767) та ін. Зосереджував увагу на обґрунтуванні принципів управління державою, при цьому відмежовував державу від громадянського суспільства, поділяючи його на дворянство, громадянство і рабів. Головне завдання держави вбачав у забезпеченні управління двома першими станами і запобіганні розростанню стану рабів ⁷².

На просвітницьких позиціях стояв Яків Павлович Козельський (1726 р., за іншими даними 1729 р. — після 1795 р.) — український і російський філософ і правознавець. Ідеї громадянського суспіль-

⁷¹ Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і неканонічних інтерпретаціях: монографія. С. 460.

⁷² Мироненко О. М., Горбатенко В. П. Історія вчень про державу і право: навч. посіб. Київ: ВЦ “Академія”, 2010. С. 238.

ства набули розвитку у його працях, написаних у період з 1768 по 1793 рр.: “Філософічні припущення”, “Міркування двох індіців Калана та Ібрагіма про людське пізнання”, “Передмова до перекладу “Історії датської” Голберга” та ін.

Я. Козельський розвивав теорію природного права і суспільного договору, який пояснював так: “Людина через договір із суспільством втрачає натуральну свободу і необмежене право до всього того, що її спокушає і чого вона досягти може, а отримує громадську свободу і власність майна. Натуральна свобода кожної людини не має інших меж, як тільки її сила, а громадська свобода обмежена громадською волею” ⁷³.

Вважаючи перехід людства до громадянського стану явищем прогресивним, Я. Козельський надавав особливого значення змісту суспільного договору, адже саме зміст договору разом з правильною і справедливою політикою та певною соціальною структурою суспільства є умовою стабільності останнього. На його думку, суспільний договір не може бути спрямований проти суспільства і його членів, оскільки громадянські закони (тобто внутрішні закони держави і норми міжнародного права), які створюються в результаті укладення суспільного договору, мають забезпечувати і захищати реалізацію природних прав людини.

Як і всі просвітники, Я. Козельський розробляв проект ідеальної держави, такої, в якій кожна людина досягне благополуччя, матиме політичну і громадську свободу, рівність перед законом. Розробку проекту такої держави він проводив під кутом зору вирішення двох проблем: внутрішнього добробуту суспільства і зовнішньої безпеки. Я. Козельський писав: “Засобом утримання областей у процвітаючому стані є внутрішній їх добробут та зовнішня безпека, і на цих підпорах стверджується їх благополуччя” ⁷⁴. Внутрішній добробут суспільства можливий за умови забезпечення кожному з його членів умов для максимального задоволення прав і потреб. При цьому мислитель підкреслював, що зазначені права і потреби не повинні суперечити правам і потребам інших членів суспільства. Всі громадяни мають право на політичну і громадську свободу. Він наголошує також на тому, що всі члени суспільства є рівними перед законом. Досягти цього можна лише за умови функціонування в суспільстві справедливого суспільного договору, умов якого дотримуються всі люди.

У проекті Я. Козельського особлива роль відводиться принципу гармонії між особистими і суспільними інтересами, що досяга-

⁷³ Козельський Я. П. Философические предположения // Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века: в 2 т. / под общ. ред. и со вступ. статьей И. Я. Шипанова. Москва: Госполитиздат, 1952. Т. 1. С. 525.

⁷⁴ Там само. С. 526.

ється завдяки компромісу між особистим і суспільним як умовою благополуччя народу. Щоб його досягти, індивіди мусять орієнтуватися на етику розумного егоїзму. Для загального блага важливо, щоб кожен член суспільства розумів, що він є членом певного соціуму і як такий може досягти максимального задоволення своїх потреб. Кожна людина повинна усвідомлювати, що вона має не лише права, а й обов'язки стосовно інших людей. Етику розумного егоїзму, виховання доброчесності та високої моралі він вважає тими регулюючими засобами, які сприятимуть саме такий поведінці людей⁷⁵.

Першим показником діяльності держави на користь громадян є те, наскільки комфортно у матеріальному і соціальному сенсі людина почувається. Якщо держава створила для своїх громадян ефективну соціальну структуру і надала можливість кожному досягти гідного матеріального становища, патріотизм громадян буде реальним і постійним. Я. Козельський цілком обґрунтовано стверджував, що зовнішня безпека суспільства головну силу отримує від внутрішнього його благополуччя, а зовнішня безпека держави забезпечується внутрішнім добробутом людей⁷⁶. Лише одночасне вирішення цих проблем відкриває можливості тривалого добробуту суспільства загалом.

Стабільність суспільства певною мірою забезпечується завдяки його соціальній структурі. Я. Козельський поділяв членів соціуму на чотири категорії залежно від майнового стану. Вважав, що середній клас ("достатні" і "недостатні") має становити більшість. Ця більшість зацікавлена в дотриманні умов справедливого суспільного договору, завдяки чому і є можливою стабільність у суспільстві.

Громадянське суспільство потребує держави. Основне її завдання — це узгодження інтересів усіх членів суспільства, максимальне забезпечення їх потреб і прав і, як наслідок, досягнення соціального миру.

У громадянському суспільстві, за переконанням Я. Козельського, всі вчинки людей, включаючи їх моральну поведінку, регулюються правом. Мораль тут раціоналізується, вона проявляється через вчинки, які випливають із розуміння закону. Відповідно знання і доброчинності перебувають у прямій залежності одне від одного. Аморальний вчинок — це результат незнання закону, що діє у громадянському суспільстві⁷⁷.

⁷⁵ Кутаєв І. В. Політична думка доби гетьманщини. С. 291.

⁷⁶ Там само. С. 291, 292.

⁷⁷ Кутаєв І. В. Політична думка доби гетьманщини. С. 282.

Ідеї Я. Козельського щодо принципів громадянського суспільства відповідні ідеям його сучасників — західноєвропейських просвітників, а рівень їх розробки дає підстави розглядати проект Я. Козельського як такий, що максимально враховує основоположні ідеї гуманізму.

Певні принципи громадянського суспільства обґрунтовували й інші вітчизняні просвітники. Так, Семен Юхимович Десницький (бл. 1740 р.—1789 р.) — український і російський правознавець, підтримував ідею суспільного договору. У своїх працях "Юридичні роздуми про речі священні, святі та прийняті у благочестя, з показом прав, якими вони у різних народів захищаються" (1772) та "Юридичні роздуми про різні поняття, які мають народи щодо володіння майном у різних станах спільного життя" (1781) він обстоював право людини на всебічний розвиток і задоволення своїх потреб. Незважаючи на спроби виправдати соціальну і станову нерівність у суспільстві, водночас засуджував кріпосне право, обґрунтовував встановлення юридичної, формальної рівності всіх людей.

Представники натуралістичного напрямку, який панував у суспільно-політичній і філософській думці України у першій чверті XIX ст., — І. Тимковський, Й. Ланге, Л. Якоб, І. Воронов, П. Лодій, М. Білоусов, — обґрунтовували ідею природної рівності та свободи всіх людей, виступали з критикою тиранії і рабства. Зокрема Л. Якоб, який почав і закінчив свою наукову діяльність у Німеччині, а в 1807—1809 рр. працював у Харківському університеті, виступав за народовладдя, за те, щоб народ визначав форму державного правління⁷⁸. Якщо державу очолює государ, то його влада повинна бути обмежена конституцією.

Просвітники-ідеалісти, які зайняли домінуюче місце в суспільно-політичній думці у другій половині XIX ст., тлумачили теорію природного права з релігійних позицій, поряд із тим критично ставились до самодержавства і особливо до кріпацтва. Так, представник дворянського лібералізму Василь Назарович Каразін (1773—1842), переносючи закони розвитку природи на суспільство і визнаючи вічність нерівності, все ж вважав, що рабство, яке знищено в Європі і яке залишилось тільки в Росії, не відповідає природі людини і є причиною всього зла: "Заради спільного і приватного добробуту треба його і тут знищити"⁷⁹.

Таким чином, українські політико-правові мислителі епохи Відродження і Просвітництва розробляли принципи громадянського

⁷⁸ Якоб Л. Г. Курс философии для гимназий Российской империи. Санкт-Петербург: Б. М., 1817. Ч. 7. С. 116.

⁷⁹ Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем. Харьков: Изд. Харьковского ун-та, 1910. С. 305—306.

суспільства в безпосередньому зв'язку з конкретно-історичними умовами життя самого суспільства, його традиціями, етикою, правосвідомістю, соціальною структурою, економікою і політичною ситуацією у державі. Гуманістичні ідеї набували різних модифікацій залежно від обстановки, соціального становища і світогляду їх поширювачів. Будучи прихильниками переважно природного права, політико-правові мислителі епохи Відродження і Просвітництва обстоювали природні права людини. Індивідуалізм, що набув поширення у політико-правовій думці цього періоду, акцентував увагу на відповідальності людини як перед собою, так і перед суспільством (Ст. Оріховський-Роксолан, Г. Сковорода, Я. Козельський). Посилання на моральні санкції у випадку порушення природних прав зумовлювало утопічність таких проєктів.

У творчості українських мислителів до кінця XVIII ст. переважала ідея прав людини без їх зв'язку з обов'язками. У подальшому цю ідею стали пов'язувати з ідеями свободи, рівності, справедливості, які повинні утвердитись у громадянському суспільстві. Поглиблювалось розуміння свободи як філософської і правової категорії, свободу почали розглядати як свободу вибору, свободу думки і совісті, як особисті і політичні права.

У розглянутий період логічним завершенням і оформленням уявлень про рівність стало втілення ідеалу рівності у праві — розуміння рівності як міри свободи. Відмінність у набутих правах різних осіб — це результат дотримання, а не порушення принципу правової рівності. Саме з обґрунтуванням юридичної рівності стало можливим існування прав і свобод людини. Юридична рівність, яка до того була доступною лише певним верствам суспільства, стала загальною. У цьому полягає демократизм принципу юридичної рівності.

Гуманісти дійшли висновку, що держава є наслідком свідомого волевиявлення людей, засобом досягнення певної, свідомо поставленої мети. Такою метою є загальне благо, що розкривається в поняттях рівності і права (як засад, що забезпечують свободу, мир і безпеку), гармонії та взаємної користі особи і держави. Так гуманістична політико-правова думка позначає комплекс принципів, на яких надалі буде побудована класична буржуазна політико-правова наука (право, користь, безпека, свобода).

Просвітницька філософія, розробляючи ідею загального блага, відокремлювала державу від суспільства, визнавала останнє сполучним елементом між особою і державою, у значних суспільних об'єднаннях убачала продукт індивідуальних прагнень. На цьому ґрунтувалось бажання визнати ті інтереси, задоволення яких індивід

може чекати від наявних суспільних інститутів, зокрема від громадянського суспільства.

XIX ст. сприйняло від Просвітництва ідею прогресу, поступального руху людства від нижчих форм цивілізації до більш високих і досконалих її форм. Подальшого розвитку набула ідея раціональної побудови світу і могутності людського розуму, здатного збагнути таємниці природного і соціального буття. Спираючись на раціональну філософію XVIII ст., прогресивні політико-правові мислителі XIX ст. обстоювали вимоги свободи особи, рівності людей, пріоритету загальнолюдських цінностей, непорушності закону, відповідальності держави перед своїми громадянами, її зв'язаності правом, безпеки особистості, вільного підприємництва, невтручання держави в економічні відносини, тобто основоположні принципи правової держави і громадянського суспільства. Слід сказати, що у 40-х роках XIX сторіччя в Україні оформились два головних напрями соціально-політичної думки — ліберально-демократичний і революційно-демократичний. До ліберально-демократичного напрямку належали М. Костомаров, В. Антонович, М. Драгоманов та ін., революційно-демократичний представляли Т. Шевченко, І. Франко, М. Грушевський та ін.

Суттєвий крок уперед у розвитку ідей громадянського суспільства у XIX ст. пов'язаний з діяльністю Кирило-Мефодіївського товариства (братства) — таємної політичної організації різночинної інтелігенції, що існувала у Києві з грудня 1845 р. по березень 1847 р. Її засновниками були М. Гулак, М. Костомаров, В. Білозерський, до них приєдналися О. Маркович, О. Навроцький, І. Посяда, П. Куліш, Т. Шевченко, Г. Андрузький.

У “Статуті Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія”, “Книгах Биття Українського Народу”, прокламації “Брати-українці!” (автор книг і прокламації М. Костомаров), інших працях М. Костомарова, В. Білозерського, М. Савича, Г. Андрузького викладено політичну програму товариства. Одним із програмних положень передбачалось створення громадянського суспільства з повною політичною рівністю його членів і вільним волевиявленням⁸⁰. Зі створенням товариства акцентувалась увага суспільства на необхідності обстоювання громадянських свобод.

Головний теоретик товариства український і російський історик, письменник і публіцист Микола Іванович Костомаров (1817–1885) свою програму трансформації суспільства і держави виклав у працях

⁸⁰ Левенець Ю. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX — початок XX століття). Київ: Стилюс, 2001. С. 183, 185.

“Думки про історію Малоросії” (1846), “Дві руські народності” (1861), у вже згадуваних “Книгах Битія Українського Народу” (1846)⁸¹. Мислитель закликав до перебудови суспільства на засадах справедливості, рівності, братерства і свободи, висловив думки про необхідність верховенства закону. Особливу увагу приділяв національному питанню, пропонував оригінальну ідею його вирішення. М. Костомаров був прихильником утворення децентралізованої держави і встановлення федеративних основ у відносинах між народами. Усі слов’янські народи, на його думку, повинні “утворити слов’янську федерацію з демократичними інститутами, аналогічними тим, що є в Сполучених Штатах”⁸². М. Костомаров разом з іншими ідеологами Кирило-Мефодіївського товариства зробив величезний внесок в утвердження федералізму як суспільно-політичної парадигми.

Звернення вітчизняних інтелектуалів до ідей федералізму зумовлювалося рядом чинників. Інкorporація Гетьманщини до складу Російської імперії викликала до життя концепцію козацького автономізму XVIII ст., яка стала політичним проектом малоросійської концепції історії. Поява федералістської ідеї пов’язана з поширенням ідей Просвітництва, які втілювалися у Великій французькій буржуазній революції та війні за незалежність США. Нове “вікно в Європу” після російсько-французької війни 1812 р. створювало позитивну основу для модерних ідей. Федералістський контекст “національного проекту” став закономірною відповіддю на бездержавність української нації, яка в його межах була цілісною частиною слов’янського та європейського світів. Український федералізм був втіленням “втраченої” історії та продуктом модерності⁸³.

Суспільно-політична концепція М. Костомарова будувалась на народно-месіанській ідеології і демократизмі. Учений обстоював ідеї непорушності національних прав українців, право вільного виходу України з імперії, право кожної нації на власний устрій, незалежність у вирішенні внутрішніх проблем. Політико-правовий ідеал М. Костомарова — федеративна парламентська демократична слов’янська республіка. Зразком державної організації вважав Запорозьку Січ, де козацтво, як виразник державних світоглядних поглядів українського народу, утверджувало вікові республіканські традиції. Принцип же парламентаризму (вічовий), виборності та відпо-

⁸¹ Костомаров М. Книги Битія Українського Народу // Вивід прав України / М. Грушевський, І. Франко, М. Костомаров та ін. Львів: МП “Слово”, 1991. С. 50–59.

⁸² Мироненко О. М., Горбатенко В. П. Історія вчень про державу і право: навч. посіб. С. 319.

⁸³ Корольов Г. Український федералізм в історичному дискурсі (XIX — початок XX століття). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2010. С. 65.

відальності представника влади перед українським народом вважав його особливою історико-генетичною рисою.

На думку М. Костомарова, суспільний і державний лад залежить від характеру людей. Українці схильні до особистої свободи, індивідуалізму. У розумінні українця “громада” — це добровільне товариство людей. Кожен громадянин є людиною незалежною, самостійним господарем, і його обов’язки стосовно громади не виходять за межі тих відносин, “які встановлює зв’язок її членів заради спільної безпеки й добра кожного”⁸⁴. Будучи самотутнім власником, він зобов’язаний громаді лише тією мірою, якою тримаються зв’язки між її членами для взаємної безпеки всіх і вигоди кожного.

Цілісну систему державно-правових поглядів сформулював Георгій (Юрій) Левович Андрузький (1827 — після 1864), який з 1846 р. брав участь у діяльності Кирило-Мефодіївського товариства, де належав до революційно-демократичного крила, очолюваного Т. Шевченком. Про це свідчать його праці: “Проект досягнення можливого ступеня рівності і свободи (переважно в слов’янських землях)”, “Ідеал держави” та “Нариси конституції республіки”. Будучи юристом за освітою, обґрунтовував принципи рівності всіх перед законом, свободи, верховенства закону, соборності українських земель.

Згідно з проектом Г. Андрузького кожен штат повинен поділятися на області, області — на округи, а округи — на громади, які є основою суспільного життя. Управління в громадах має здійснювати управа, що поєднує розпорядчу, виконавчу і судову владу⁸⁵.

Подібні ідеї розвивав Пантелеймон Олександрович Куліш (1819–1897) — український письменник, історик, літературний критик, публіцист і активний діяч українофільського руху. Свої основні політико-правові ідеї виклав у праці “Записки про Південну Русь” (1856–1857).

П. Куліш обґрунтовував важливість моральної основи суспільства, був прихильником звичаєвого права, виступав проти ототожнення свободи зі сваволею та анархією, цінував порядок у суспільстві та державі. Був переконаний, що саме в народі народжується волелюбний дух, непримиренність до деспотизму і гноблення, здатність до створення громадянського суспільства⁸⁶. На його думку, свобода нації є обов’язковою основою, головною умовою і най-

⁸⁴ Потульницький В. А. Нариси з української політології (1819–1991): навч. посіб. Київ: Либідь, 1994. С. 29.

⁸⁵ Мироненко О. М., Горбатенко В. П. Історія вчень про державу і право: навч. посіб. С. 319.

⁸⁶ Гончарук П. С. Суспільно-політичні та історичні погляди П. О. Куліша: до 110-ї річниці його світлої пам’яті (1819–1897): монографія. Київ: ДАК ККІМ, 2006. С. 73.

важливішим чинником для поступового забезпечення її подальших прав і свобод — соціальних, громадянських, особистісних. Шлях до повноправної свободи особистості відкриває політична самостійність нації.

Найвидатнішим представником революційно-демократичного напрямку суспільно-політичної думки в Україні був Тарас Григорович Шевченко (1814–1861) — український поет, художник і громадський діяч. У його поетичних і прозових творах немає цілісної концепції громадянського суспільства, але зміст цих творів дає можливість скласти уявлення про її характер.

У творчості Т. Шевченка чітко простежується мрія про утвердження соціальної рівності та політичної свободи. Показником народного характеру майбутньої державної влади він вважав наявність “праведного закону”. Тут відчуваються елементи природно-правової теорії, оскільки поняття “правда”, “воля”, “праведний закон” сприймаються як складові природних законів, законів соціальної справедливості⁸⁷. Закликав до боротьби за національне і соціальне визволення, утвердження державної самостійності українського народу, до встановлення рівноправності слов’янських народів. Майбутнє України і Росії пов’язував саме із громадським самоуправлінням народу, із колегіальною формою реалізації влади як гарантією від сваволі.

Суспільно-політичним поглядам Т. Шевченка притаманна орієнтація на природні потреби людини, причому не в абстрактному тлумаченні, властивому багатьом представникам школи природного права, а в конкретно-історичному. Виводячи суспільство і державу з потреб природи людини, Т. Шевченко особливу увагу звертав на захист пригнічених верств населення, на умови забезпечення прав і свобод людини. Основною умовою мислитель вважав звільнення селян від кріпосництва і наділення їх землею⁸⁸.

Наступний крок у розвитку ідей громадянського суспільства пов’язаний з діяльністю культурно-просвітницьких громад. У 50-х роках XIX ст. у Санкт-Петербурзі виникло об’єднання ентузіастів української справи, що отримало назву “Українська громада”. Її члени орієнтувались на проведення культурно-просвітницької роботи на легальних засадах. У найбільших містах України — Києві, Чернігові, Харкові, Полтаві — також з’явилися самодіяльні напівлегальні або легальні організації української ліберально-демократичної інтелігенції під тією ж назвою. Ці угруповання патріотич-

⁸⁷ Скакун О. Ф. Политическая и правовая мысль на Украине (1861–1917): монография. С. 21, 22.

⁸⁸ Мироненко О. М., Горбатенко В. П. Історія вчень про державу і право: навч. посіб. С. 321.

но налаштованої інтелігенції заявляли про свої наміри займатись культурно-просвітницькою діяльністю, що полягала переважно в поширенні української літературної мови, національної освіти серед нижчих верств населення, поширенні історичних знань про український народ та його культуру. Спільною для всіх громадянців була любов до України та її народу, що закріпило за цим рухом назву українофільства. З цього моменту починається громадський рух в Україні, а з ним і новий етап українського національного відродження.

Для розв’язання проблеми політичної самоорганізації перед українськими інтелектуалами постала необхідність заявити на загальноімперському рівні про окремішність українців від російського і польського етнічного елементу та про відрубність українського історичного розвитку від своїх сусідів. Так, центральна програмна теза петербурзьких українофілів полягала у тому, що українська національність має “осібність і визначальний характер в історії”⁸⁹. Відродження української державності стало головним завданням петербурзьких громадянців. На сторінках літературно-наукового вісника “Основи” послідовно утверджувалась думка про необхідність відновити політичну самоорганізацію українського народу.

М. Костомаров, який входив до керівного ядра Петербурзької громади, запропонував створити федерацію рівноправних держав під керівництвом оновленої демократичної Росії. За переконанням вченого, Росії історично властивий республікансько-парламентський і федеративний устрій, який необхідно відновити. Місце України в цій оновленій федеративній республіці М. Костомаров визначав так: вона “повинна скласти окреме громадянське ціле на всьому просторі, де живуть українці із збереженням єдності, заснованої не на згубній ... централізації, а на ясному усвідомленні рівноправності і своїх власних потреб”⁹⁰. Ідеї М. Костомарова сприйняли і підтримали київські громадяни, хоча більшість із них не мала чітких уявлень у питанні якою повинна бути Україна — автономно-федеративним чи самостійним державним утворенням. Сучасний український історик Л. Іванова, посилаючись на епістолярну, мемуарну і публіцистичну спадщину, стверджує, що “київські громадяни за переконаннями були республіканцями, противниками абсолютистсько-монархічної влади навіть у конституційній формі

⁸⁹ Іванова Л. Г. Українська суспільно-політична думка XVIII–XIX ст.: напрямки, форми, тенденції. Наукові розвідки. Київ: Вид-во Київського Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова, 2011. С. 289.

⁹⁰ Там само. С. 291.

і рішуче відстоювали демократичні та парламентські принципи державного влаштування”⁹¹.

У 1859 р. членом Київської громади став Михайло Петрович Драгоманов (1841–1895) — український історик, публіцист, основоположник політичної науки в Україні. Свою політичну програму він виклав у роботі “Вільний Союз — Вільна Спілка” (1884), яка стала конституційним проектом для майбутньої демократичної федеративної держави. Проблеми громадянського суспільства розробляв як у цій праці, так і в інших: “Внутрішнє рабство і війна за визволення” (1877), “Переднє слово до “Громади” (1878), “Чудацькі думки про українську національну справу” (1891), “Листи на Наддніпрянську Україну” (1893). М. Драгоманова вважають спадкоємцем політичної платформи Кирило-Мефодіївського товариства. Він сам у “Листах на Наддніпрянську Україну” називав М. Костомарова своїм ідейним учителем щодо федералізму.

Розвиток суспільства, на думку М. Драгоманова, йде від індивіда до об’єднання індивідів і далі, до створення національних та світової спілок добровільних об’єднань індивідів — громад. Стратегічна мета розвитку людства — це забезпечення умов для вільної самореалізації особистості. Мислитель спирався на тезу, що всі люди від природи прагнуть не лише до задоволення своїх особистих потреб та інтересів, а й до спілкування та об’єднання, в якому вказані інтереси можуть бути реалізованими. Основні форми таких об’єднань — громада і товариство. Перша, в розумінні М. Драгоманова, — це об’єднання вільних людей. Головною її відмінністю від держави є те, що вона добровільно об’єднує вільних індивідів, а взаємовідносини між ними регулюються переважно засобами морального впливу. Громада не може силою нав’язати свою волю будь-якому із своїх членів. Тільки переконання, апеляція до розуму і совісті завжди були допустимими засобами нав’язування волі колективу одній особі. Громадський устрій, на думку вченого, є оптимальною формою поєднання особистих та групових інтересів, свободи індивіда та спільного обов’язку⁹².

Будучи фактично лідером лівого крила Київської громади, М. Драгоманов активно пропагував концепцію так званого громадівського соціалізму, що засновувався на спільній власності на землю тих людей, які на ній працюють. Вихідними точками його концепції стали ідеї громадянських свобод, а також децентраліза-

⁹¹ Іванова Л. Г. Українська суспільно-політична думка XVIII–XIX ст.: напрямки, форми, тенденції. Наукові розвідки. С. 291.

⁹² Корольов Г. Український федералізм в історичному дискурсі (XIX — початок XX століття). С. 71, 72.

ції, оскільки саме централізм Російської імперії вважав найбільшим злом на шляху до справжнього конституційного ладу.

Найкращим показником рівня суспільного розвитку М. Драгоманов визнавав добробут і щастя індивіда, який є основою складовою суспільства. Саме людина — основа соціального устрою, найвища цінність. Але її свободу постійно заперечує і обмежує держава. У такій ситуації гарантом прав людини може бути лише вільна самоврядна асоціація (громада). Громадянське суспільство у М. Драгоманова еволюціонує від первісного роду і племені завдяки розуму, сім’ї, матеріальному виробництву, класовій боротьбі і природним шляхом досягає своєї політичної форми — громади. Держава ж нав’язується людській громаді згори як зовнішнє, штучне, неприродне утворення. Тому головною ідеєю конституційного проекту, розробленого М. Драгомановим, є перетворення Російської імперії на децентралізовану федерацію, де українці створюють громаду — “Вільну спілку”, що ставить за мету політичне, економічне і культурне звільнення не лише українського народу, а й “іншоплеменних колоній”, які мешкають серед нього, шляхом поєднання інтересів різних національностей⁹³.

М. Драгоманов був принциповим противником держави як механізму обмеження свободи особистості. Проте анархістом його вважати не можна⁹⁴. М. Драгоманов розумів необхідність держави і її органів, що здійснюють управління в суспільстві, без якого останнє існувати не може. Він критикував саме унітарну форму державного устрою і схилився до федеративної форми, але все ж таки держави, а не абстрактної федерації, що замінювала б будь-яку державу. І лише у своїх тлумаченнях засад майбутнього громадянського суспільства дійсно звертався до анархістської термінології. Як зазначив А. Крутлашов, “анархістські концепції відчутно вплинули на критику Драгомановим недоліків державного устрою як у минулому, так і в його час. І водночас ці впливи залишили помітний слід там і тоді, де і коли Драгоманов намагався оцінити майбутню організацію суспільства саме як громадянського суспільства”⁹⁵. Отже, мислитель не протиставляв федерацію державно-політичній організації суспільства.

Федералізм у розробці М. Драгоманова став не стільки формою територіального устрою, скільки головним способом взаємозв’язку

⁹³ Мироненко О. М. Драгоманов Михайло Петрович // Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. С. 170.

⁹⁴ Салтовський О. І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку XX сторіччя). С. 223, 240.

⁹⁵ Крутлашов А. М. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. Чернівці: Прут, 2001. С. 417.

суб'єктів політичної дії — індивідів, їх об'єднань, держави, міждержавних союзів — сутність якого полягала в їх рівноправності. Федералізм мав для М. Драгоманова особливе значення — більш глибоке, ніж уявлення про можливу децентралізацію Російської імперії. Аналізуючи тенденції суспільного розвитку Європи, він виступав за демократичну децентралізацію, яка передбачала встановлення місцевої автономії та самоврядування. Мета федералістичної концепції вченого — досягнення громадянського суспільства, свободи особистості, тобто федералізм був не лише принципом рівноправного співіснування нації і не стосувався лише внутрішньої розбудови територіального устрою ⁹⁶.

У М. Драгоманова федералізм має два суспільно-історичні аспекти: федерація вільних громад (громадівський соціалізм) і федерація автономних земств і країв як засіб буржуазно-демократичних перетворень ⁹⁷. Мислитель мало цікавився організацією центральної влади, оскільки вважав її справою другорядною. Основну увагу він зосереджував на розв'язанні проблеми надання широким народним масам можливості безпосереднього впливу на законодавчу і виконавчу владу в державі. У проекті М. Драгоманова держава будується не від центру, який має визначати права громад і ступінь децентралізації самоуправних одиниць, а навпаки, він хоче поставити центр у безпосередню залежність від місцевого самоуправління ⁹⁸. Усі його зусилля були спрямовані на те, щоб досягти передачі якомога більшого обсягу управлінських функцій від держави до органів громадського самоуправління, інститутів громадянського суспільства. Відповідно держава виступає у М. Драгоманова “як вільна спілка” локальних самоуправ, кожна з яких зокрема і всі разом складають основу державного життя, а центральна влада — це тільки доповнення до самоуправної влади ⁹⁹. Самоврядування розглядав як основу руху до повної справедливості, до соціалізму. Але при цьому суспільство повинно прагнути і до загальногромадянської мети — охорони особистої гідності громадянина.

Таким чином, М. Драгоманов став творцем своєрідної конституційної теорії. Його конституціоналізм — це насамперед органічне

⁹⁶ Корольов Г. Український федералізм в історичному дискурсі (XIX — початок XX століття). С. 73.

⁹⁷ Левенець Ю. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX — початок XX століття). С. 204; Салтовський О. І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку XX століття). С. 226.

⁹⁸ Потульницький В. А. Історія української політології (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці). Київ: Либідь, 1992. С. 23.

⁹⁹ Коцур А. П. Ідеї державності в історичній думці та суспільно-політичному житті України кінця XVIII — початку XX ст. Чернівці: Золоті литаври, 2000. С. 235.

поєднання політичної свободи суспільства і особистості. Складовою конституціоналізму став федералізм, заснований на принципі децентралізації, широкому місцевому самоврядуванню. В основі федералізму М. Драгоманова лежить індивідуалізм, з яким пов'язане визнання автономної особистості, права якої, як і права окремої громади, невід'ємні.

Організатором та ідейним натхненником Київської громади у 1860–1878 рр. був Володимир Боніфатійович Антонович (1834–1908) — український історик, археолог, етнограф і політико-правовий мислитель. У своїх працях “Останні часи козацтва на правому березі Дніпра” (1868), “Погляди українофілів” (1881), “Три національні типи народу” (1888) підтримував ідеї автономізму і федералізму, обстоював принципи демократизму і свободи особи. Вважаючи народ єдиним джерелом влади, водночас високо цінував роль особистості, індивіда в історії.

На відміну від М. Костомарова і М. Драгоманова, В. Антонович негативно оцінював державність як елемент життя суспільства. Він “протиставляв державі з її регламентацією та апаратом, політикою державності для державності, апофеоз вільної творчої суспільності” ¹⁰⁰. Вважав, що кожний народ у своєму політичному житті виробляє особливу провідну ідею, яка виражає його прагнення до певного способу життя. Для українців, за його переконанням, такою національною ідеєю завжди був принцип демократизму та індивідуальна свобода. Інакше кажучи, це “принцип вічовий, принцип широкого демократизму і признання рівного права політичного задля кожної одиниці суспільства” ¹⁰¹.

У народній федерації громад знаходили державний ідеал майбутнього українські громадсько-політичні діячі Сергій Андрійович Подолинський (1850–1891) та Остап Сергійович Терлецький (1850–1902). Вони уявляли Україну майбутнього спочатку як демократичну республіку громад, що добровільно об'єдналися, а потім — як члена всенародного вільного союзу, інтернаціональної федерації. У такій федерації всі громади мають рівні політичні права і повне внутрішнє самоуправління. Це республіка, в якій панує безпосередня демократія і є реальним верховенство народу.

С. Подолинський у своїх працях “Про багатство і бідність” (1878), “Про хліборобство” (1877), О. Терлецький у роботі “Галицько-руський нарід і галицько-руські народовці” (1874) виклали своє розумін-

¹⁰⁰ Потульницький В. А. Нариси з української політології (1819–1991): навч. посібн. С. 15.

¹⁰¹ Цит. за: Балебрех А. Г. Нариси з історії громадської самосвідомості (суспільна думка України та Росії XI–XIX ст.): монографія. Донецьк: ПП “Ліра ЛТД”, 2008. С. 390.

ня принципів організації майбутнього громадянського устрою. Зміст, який вкладають у поняття “громада” С. Подолинський і О. Терлецький, певним чином відрізняється від розуміння “громади” М. Драгомановим. Якщо М. Драгоманов протиставляв громаду державі, то С. Подолинський і О. Терлецький вважали її базисною ланкою майбутньої держави, органом самоврядування народу, організацією виробничо-адміністративною і політичною. Ідеал С. Подолинського і О. Терлецького — федеративна демократична республіка, у якій панують безпосередня демократія і втілений принцип верховенства волі народу, де громада поєднує у собі законодавчу, виконавчу і судову владу. Тут держава поступається значним обсягом своїх повноважень на користь інститутів громадянського суспільства, у якому, на думку, зокрема, С. Подолинського, відносини мають регулюватися нормами звичаєвого права, джерелом якого є природні начала самої громади¹⁰².

До розробки окремих елементів громадянського суспільства звертався відомий український письменник, публіцист і політико-правовий мислитель Іван Якович Франко (1856–1916), зокрема, у працях “Про соціалізм” (1878), “Чого хоче Галицька робітничка громада?” (1881), “Свободная Россия” (1889), “Соціалізм і соціал-демократія” (1897), “Що таке поступ” (1903), “Свобода і автономія” (1907) та ін.

Мислитель був переконаний, що в майбутньому над народом “не буде управи згори”, що сам народ (громада) буде управляти собою. “Майбутній устрій, отже, буде базуватися на якнайширшій самоуправлінні общин, повітів і країв, складених з вільних людей і поєднаних між собою вільною федерацією, що ґрунтується на солідарності інтересів. ... справжня свобода без солідарності існувати не може. Девізом найвищої історичної еволюції буде: солідарність і свобода”¹⁰³. Політичну ж свободу мислитель розумів як відсутність політичного тиску згори на народ, відсутність держави як сили примусу, відсутність і управління згори, лише сам народ знизу управляє сам собою, працює сам на себе, сам освічується і сам захищається.

Виходячи із такого розуміння свободи, держава, у тогочасному значенні цього слова, на думку І. Франка, залишитись не може. Він переконаний, що держава, як узагалі всяке правління, що базується на гнобленні, не може мати місця в майбутньому суспільному ладі. Її

¹⁰² Сокуренко В. Г. Демократические учения о государстве и праве на Украине во второй половине XIX века (М. Драгоманов, С. Подолинский, О. Терлецкий). Львов: Изд-во Львовского ун-та, 1966. С. 75, 205.

¹⁰³ Франко І. Програма галицьких соціалістів // Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Київ: Наук. думка, 1976–1988. Т. 45. С. 452.

місце всюди заступить “адміністрація суспільних витворів”, вибрана всіма членами общини, повіту і т.д.¹⁰⁴ Визначаючи значення громади у політичному житті, І. Франко писав: “Коли кожний повіт, кожний край, кожна держава складається з громад сільських чи міських, то все одно перша і найголовніша задача тих, що управляють державою, краями, повітами, повинна бути така, щоб добре упорядкувати і мудрими правами якнайліпше забезпечити ту найменшу, але основну одиницю. Бо коли громада зле впорядкована, бідна, темна і сама в собі розлазиться, то очевидно, що й увесь побудований на ній порядок повітовий, крайовий і державний не може бути тривалий”¹⁰⁵.

Реалізацію на практиці ідеї громадянського суспільства І. Франко пов’язував із установами соціалістичного ладу. Ідея соціалізму, за його словами, передбачає загальну свободу всіх людей, їх рівність не тільки перед законом, а й рівність у суспільстві, яке кожному дає однакову можливість користуватися всіма інституціями. “Ідея соціалізму прагне зрештою до найтіснішого збратання (федерації) людей з людьми і народів з народами як вільних з вільними і рівних з рівними; прагне тим самим до зниження всякого підданства, всякої політичної залежності, всякого уярмлення одного народу іншим і до ліквідації воєн як таких, що чужі людській природі, бо знищують поступ, здичавлюють людину”¹⁰⁶.

Зміцнення ідеї соборності, як однієї із домінант національного руху в суспільно-політичній думці галичан, пов’язане з ім’ям Юліана Олександровича Бачинського (1870–1940). Він одним із перших в історії української політичної думки поставив питання про необхідність повної політичної незалежності і соборності України як держави. У своїй відомій праці “Україна irredenta” — “Україна невилітна” (1895 р.) поняття “соборність” і “незалежність” розглядалися ним у єдності і взаємозв’язку. Об’єднання українських земель, на його думку, можливе лише за умови їх політичної незалежності. Будучи послідовником ідей суспільного устрою, обґрунтованих М. Драгомановим, він обстоював еволюційний шлях досягнення вказаної мети, при цьому точкою відліку мала стати національно-культурна автономія.

Ю. Бачинський розглядав сучасну йому державу як результат соціально-економічного розвитку суспільства, представника інтересів панівних класів. Але його мрією була держава, яка відповідає за спільні для всіх справи, за врахування загальних інтересів своїх гро-

¹⁰⁴ Франко І. Програма галицьких соціалістів. С. 452.

¹⁰⁵ Франко І. Що таке громада і чим вона повинна бути? // Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Т. 44, кн. 2. С. 180.

¹⁰⁶ Франко І. Що таке соціалізм? // Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Т. 45. С. 50.

мадян. Держава повинна піднятися “понад суперечними інтересами поодиначих суспільних клас” і дбати “про добро цілого загалу, про добро всіх її членів-горожан”, щоб кожний належним чином виконував свої обов’язки, “які йому призначило його суспільне становище”¹⁰⁷. Отже, як стверджує І. Бегей, з одного боку, йдеться, по суті, про громадянську державу, а з другого — про державу, яка є результатом суспільного договору і покликана врегульовувати і збалансувати основні сфери життя людини і суспільства, права і обов’язки держави і громадянина¹⁰⁸.

Як бачимо, політико-правова теорія XIX ст. була тісно пов’язана з соціологією. Сама ж соціологія виникла в результаті пізнання соціальної дійсності, її поява пов’язана з прагненням знайти структурний зв’язок політико-правових інститутів з явищами соціального життя, що впливають на функціонування державного механізму. На вітчизняну суспільну науку того часу суттєво вплинули ідеї позитивізму. Соціологія виявилась тією сферою, в якій позитивізм досяг найбільших успіхів. На основі філософії позитивізму і позитивістської методології в різних її варіантах утворилися дві течії: юридичний позитивізм (або формально-догматичний позитивізм) і соціологічний позитивізм (заснований на позитивістській методології і позитивістській соціології). Представники останнього зробили найбільш вагомий внесок у розробку принципів громадянського суспільства, передусім в обґрунтування прав і свобод людини в державі.

Ключове значення для концепції прав і свобод людини і громадянина має дуалізм громадянського суспільства і держави, примат громадянського суспільства над державою, який дає можливість вирішити питання про юридичну рівність громадянина і держави. Юридична рівність можлива тільки після знищення станового поділу суспільства. Щоб перетворити станове суспільство з його численними градаціями на суспільство громадянське, побудоване на засадах рівної правоздатності, держава повинна була знищити між собою і громадянами всі посередні ступені врядування і підпорядкувати всіх єдиному закону.

Юридична рівність у державі повинна поєднуватися зі свободою. Принцип вільного розвитку особи, її захищеності державою було покладено в основу доктрини правової держави. Теоретики правової держави, політико-правові погляди яких склалися ще наприкінці XIX ст. і набули подальшого розвитку на початку XX ст., довели,

¹⁰⁷ Цит. за: Бегей І. І. Політичні інститути суспільства в теоретичній спадщині Юліана Бачинського. Львів: Світ, 1999. С.15.

¹⁰⁸ Там само.

що вищий ступінь проникнення державної організації правовими засадами досягається лише тоді, коли державна влада визнає за підданими не лише обов’язки, а й певні права, претензії щодо держави. Ці визнані права є правовими межами для проявів державної влади. Поряд з тим самі суб’єктивні публічні права можливі тому, що влада підзаконна і що вона визнає і забезпечує ці права. Завдяки підзаконності урядової і судової влади відносини між індивідом і державою є правовідносинами, відносинами громадянства. Тільки у правовій державі суб’єктивні публічні права аналогічні суб’єктивним приватним правам, тільки тут ці права знаходять свою підставу в законі, який однаково обов’язковий і для підданих, і для влади. Самостійне громадянство з’являється там, де народ і влада стають рівними в правах і обов’язках як рівнозначні суб’єкти правовідносин. Держава, підкоряючись праву, повинна мати як суб’єктивні права, так і обов’язки; але вона має права лише остільки, оскільки існують відповідні обов’язки населення, має обов’язки лише у межах прав населення.

Суттєвий внесок у розробку концепції громадянського суспільства зробили вчені-юристи, філософи права, які досліджували загальнотеоретичні проблеми держави і права. Не залишився осторонь ряду аспектів цієї проблеми відомий представник філософсько-правової думки в Україні і Росії Памфіл Данилович Юркевич (1827–1874). Народився він у Полтавській губернії, освіту одержав у Київській духовній семінарії, працював професором Московського університету.

Методологія пізнання держави П. Юркевича орієнтована на розкриття зв’язку держави і суспільства, на визначення відносної самостійності цих явищ. Державу розглядав як особу, що відсторонена від приватних інтересів, тим самим підкреслював, що і суспільство є відносно самостійним. Політичне життя, на його думку, не повинно поглинати життя соціальне, а контроль з боку держави за будь-якими проявами індивідуальності не повинен бути повним і безумовним. Держава є творінням суспільства, тому вона повинна виправдовувати його сподівання, бути моральною опорою суспільства, захищати від зла¹⁰⁹. Водночас підкреслював, що держава не покликана охороняти всіх від будь-якого зла. Вона хоча й має право визначати права всіх, але не всі права. Тим самим мислитель позначав межі втручання держави в особисте життя людини, насамперед у сферу моральності, і в сферу суспільних відносин¹¹⁰.

¹⁰⁹ Юркевич Памфіл. З рукописної спадщини. Київ: КМ Akademia, 1999. С. 79.

¹¹⁰ Там само. С. 55, 56.

П. Юркевич вбачав основне призначення держави в тому, щоб виступати арбітром у вирішенні різних суспільних суперечностей (соціально-економічних, політичних, національних, релігійних та ін.), створювати для суспільства такі умови розвитку, за яких враховувалися б інтереси кожної особистості (за його словами, “приватні інтереси”). Такий підхід свідчить про ліберально-демократичну політичну орієнтацію мислителя¹¹¹.

П. Юркевич не лише розмежовував суспільство і державу. Визнаючи значення приватної власності для розвитку суспільних відносин, вважав необхідним зменшити забороняючий (примусуючий) потенціал впливу держави на суспільство в економічній сфері. На його думку, держава повинна не створювати утиски і перепони суспільству (народу), а стимулювати своєю турботою реалізацію всіх його можливостей, а також інтересів осіб, що до нього входять¹¹².

Взаємовідносини держави і особи П. Юркевич аналізував виходячи із процесу діяльності людини в державі, яка здійснюється у двох напрямках: 1) індивідуальному, або приватному; 2) спільному для всіх осіб у державі. Людина, на його думку, може існувати лише як моральна особистість. Це така особистість, яка поважає людську гідність іншої людини, поважає чужі права і виконує свої обов’язки, вносить мир і злагоду у відносини людей, має інші позитивні якості. Саме моральні особистості складають суспільство. Моральна особистість — це не одинична істота, а цілісне творіння, яке у взаємодії з державою представляє суспільство. З одного боку, особистість підпорядкована суспільству, а з іншого — створюються умови для проявлення її індивідуальності. Поряд з тим П. Юркевич переконаний, що не лише суспільство і особистість, а й держава і особистість можуть перебувати у стані гармонійної взаємодії, коли кожна з них виконує свої обов’язки. Особистість, як морально організований індивід, виконує закони держави, а держава в особі державної влади видає закони в розрахунку на власне їх виконання і з урахуванням інтересів особистості. Інакше між державою й особистістю виникають конфлікти, які згубно позначаються на розвитку всього суспільства¹¹³.

Проблему забезпечення прав і свобод людини в державі, а також механізм обмеження держави началами права розробляв і представ-

¹¹¹ Тихонов В. Н. Идеи П. Д. Юркевича о государстве и праве в контексте современности: монография / МВД Украины, Луган. акад. внутр. дел им. 10-летия независимости Украины; научн. ред. д-р юрид. наук, проф. О. Ф. Скакун. Луганск: РИО ЛАВД, 2003. С. 225.

¹¹² Там само. С. 236.

¹¹³ Тихонов В. Н. Идеи П. Д. Юркевича о государстве и праве в контексте современности: монография. С. 254.

ник етичного нормативізму Павло Іванович Новгородцев (1866—1924) — відомий правознавець і державний діяч, професор Московського університету, Московського комерційного інституту і Таврійського університету, життєвий шлях якого розпочався в Україні (народився в м. Бахмуті Донецької області). Філософські погляди П. Новгородцева спирались на вчення філософського критицизму, особливо на ідею автономності моральної свідомості і моральних велінь. Будучи прихильником “відродженого природного права”, він намагався поставити державу “в залежність від ідеального уявлення про право”, яке називав природним правом з перемінним змістом¹¹⁴.

На думку П. Новгородцева, щоб обґрунтувати зв’язаність держави правом, необхідно визнати деяку норму, яка стоїть над державою. Така норма не може випливати з волі держави і входити до складу права, що нею створюється. Це може бути тільки норма моральна, норма природного права. Тільки визнавши ідею природного права, можна зрозуміти зв’язаність держави правом як обов’язок, що випливає з принципів, а не як фактичне самообмеження, котре залежить від сваволі¹¹⁵.

Як уважав П. Новгородцев, моральна зв’язаність держави стосується не кожної окремої норми, а всього права в цілому. Вона означає таке ставлення до права з боку держави, за якого влада вважає себе зв’язаною тими нормами, котрими вона зв’язує підданих. Права, які вимагаються самою ідеєю права, — це недоторканні, невідчужувані права, наприклад права людини. Моральна свідомість підвладних може озброюватися проти певної норми, якщо вона суперечить моральній свідомості, вважає її для себе морально необов’язковою і жадає її відміни державою. Визначальним критерієм є відповідність норм позитивного права моральній ідеї. На цьому базується ідея міжнародних зобов’язань, визнання невідчужуваних прав особи, сила конституційних гарантій. Сама міцність державних зобов’язань залежить від інтенсивності моральної свідомості, яка впливає на державу.

П. Новгородцев підкреслював, що заперечення невідчужуваних прав лежить поза сферою реальної влади культурної держави. Такі постійні елементи існуючого правопорядку є наче матеріальною межею законодавчої влади держави. Це усвідомлення деяких постійних і твердих елементів правопорядку набуло яскравого втілення в ідеї конституцій і конституційних гарантій. Отже, П. Новгородцев

¹¹⁴ Новгородцев П. Государство и право // Вопросы философии и психологии. 1904. Кн. 5 (75). С. 511.

¹¹⁵ Новгородцев П. Государство и право // Вопросы философии и психологии. 1904. Кн. 4 (74). С. 440.

дійшов висновку, що зв'язаність держави правом має в дійсності не тільки формальний, а й матеріальний характер. У наявній правосвідомості держава має перед собою деяку межу, яку вона мовчки визнає ¹¹⁶.

У розумінні основного принципу суспільної філософії, а саме вільної особистості, П. Новгородцев дедалі більше схилявся до філософських ідей В. Соловйова. Тому в його вченні природне право набуває значення філософського світогляду, з позицій якого розглядається можливість синтезу особистого й суспільного, універсалізму та індивідуалізму.

Основним суб'єктом і метою історії для П. Новгородцева завжди залишалась особистість, наділена розумом і вільною волею. Розвиваючи кантівську ідею автономної моральної особистості, він прагнув доповнити і розширити це поняття, акцентував увагу на необхідних об'єктивних зв'язках особистості з суспільством. Особистість, у вченні П. Новгородцева, завжди виступає як член суспільства, стану, класу, сім'ї, соціальної групи. Тому турботу про особистість він покладав на державу, при цьому відкидав ідею державного невтручання та вимагав державної допомоги економічно незахищеному індивідові ¹¹⁷. Призначенням держави, за П. Новгородцевим, є служіння особистості, а не класам, головне ж завдання держави полягає в приборканні суспільних суперечностей і пристрастей.

П. Новгородцев вважав необхідним обмежити народовладдя в ім'я людської особистості, основу якої убачав у моральній автономії індивіда. Ідея особистості — це не тільки межа, а й водночас норма і основа народної волі. На відміну від Гегеля, П. Новгородцев убачав у розвитку суспільства не ціль, а засіб до розвитку особи. Якщо припустити, що не більшість, а вся сукупність союзу погодилася прийняти постанову, яка суперечить ідеї невід'ємних прав особи, це несправедливе рішення не стало б справедливим завдяки загальній згоді з ним усіх. Якщо більшість має право лише настільки, наскільки вона відповідає ідеї людської особистості, то це значить також, що ця ідея є для неї керівною нормою. Воля народу сама по собі не може бути нормою, бо вона є лише можливістю бажань, цінність яких визначається їхньою метою, а не поширеністю. Достатньо відкинути поняття про цю мету, і ми прийдемо до необхідності узаконити свавілля суб'єктивної й мінливої людської волі; і однаково, чи це буде воля індивідуальна, чи колективна, воля особиста чи народна, вона не може бути джерелом твердих норм, якщо вона

¹¹⁶ Новгородцев П. Государство и право // Вопросы философии и психологии. 1904. Кн. 5 (75). С. 514, 515.

¹¹⁷ Фролова Е. А. Павел Иванович Новгородцев // Вестник Моск. ун-та. Сер. 11. Право. 1996. № 6. С. 45, 46.

сама не визнає над собою будь-якої вищої і твердої норми. А в суспільних відносинах такою нормою може слугувати лише те начало, яке є моральною основою людського спілкування, тобто особистісне начало. Народний же суверенітет як морально-політичний принцип виявляється не основним, а похідним ¹¹⁸. Тому П. Новгородцев вважав необхідним перейти від принципу народного суверенітету до принципу особистості.

На думку П. Новгородцева, особистість має бути шанованою завжди і всюди. Ніхто не повинен бути виключеним з ідеї загальної єдності. Безумовний принцип особистості з необхідністю приводить до ідеї вселюдської, вселенської солідарності. Виходячи з цього, суспільний ідеал учений визначав як принцип вільного універсалізму. У цьому понятті відразу виражається і рівність, і свобода індивідів, і загальність їх об'єднання, оскільки все це поєднується в ідеї вільної особистості. Абсолютна межа, яка має надісторичне значення, не може бути реалізована в якомусь життєвому історичному явищі. Ні церква, ні держава, ні культурна єдність народу не є довільними моральними нормами. Абсолютний ідеал реалізується лише в усій сукупності життєвих історичних явищ: церква, держава, народна єдність — усе це конкретні форми, через які відбувається розвиток абсолютного ідеалу ¹¹⁹.

На необхідності захисту суб'єктивних публічних прав громадян наголошував Федір Васильович Тарановський (1875–1936) — український і російський правознавець, видатний теоретик, історик і філософ права. Будучи прихильником юридичного позитивізму, він розрізняв права на участь у владі, права на свободу від влади і права на сприяння владі. Сферу громадянського суспільства забезпечують права на свободу від влади. До них належить свобода віросповідання, особиста свобода (свобода пересування і захист від незаконного арешту), недоторканність житла, свобода і недоторканність приватної власності, свобода і таємниця листування, свобода занять і промислів, свобода слова, друку та ін. Це та сфера духовних і матеріальних інтересів, яка, на його думку, повинна бути вилучена з-під впливу і втручання з боку центральної влади ¹²⁰.

Суттєвий внесок у розробку концепції громадянського суспільства належить Максиму Максимовичу Ковалевському (1851–1916) — українському і російському правознавцю, соціологу, історику та

¹¹⁸ Новгородцев П. Введение в философию права. П. Кризис современного правосознания. Москва: Типо.-лит. т-ва "И. Н. Кушнерёв и К", 1909. С. 237, 238.

¹¹⁹ Власть и право: из истории русской правовой мысли / сост. А. В. Поляков, И. Ю. Козлихин. Ленинград: Лениздат, 1990. С. 213, 220.

¹²⁰ Тарановский Ф. В. Учебник энциклопедии права. Юрьев: Тип. К. Маттисена, 1917. С. 448, 449, 490.

етнографу. До цієї концепції він звертався у своїх працях “Общин-не землеволодіння: причини, хід і наслідки його розкладу” (1879), “Сучасний звичай і давній закон” (1886), “Походження сучасної демократії” (1895), “Вчення про особисті права” (1906), “Загальне конституційне право” (1909), “Загальне вчення про державу”, “Соціологія” (1910) та ін.

Державу М. Ковалевський пропонував розглядати як політичну організацію народу-племени, форму суспільного союзу, за якого народ-плем'я знаходить можливість політичного самоврядування під владою уряду, який він визнає. Держава завжди є фактом, реальним явищем, і будь-яке пояснення її природи має виходити з цієї ознаки. Це організований суспільний союз зі спільною для всіх його членів владою, яка визнається на всій, займаній ним території, владою, що стоїть над усім населенням, яке проживає на цій території. Отже, “територія необхідна для державного спілкування”¹²¹. Проте визначити державу неможливо без ще двох елементів — населення і влади. Саме ці елементи є основними. Тут М. Ковалевський називає суттєві й необхідні ознаки держави, на його думку, саме це потрібно і цього достатньо для визначення природи того чи іншого явища. При цьому він відмовляється від намірів пізнати сутність держави і її кінцеву мету. Дослідник переконаний, що наука має справу лише з явищами¹²².

Істотними і необхідними ознаками державної влади М. Ковалевський визнавав її непохідний характер, самодостатність, самовизначеність і безконтрольність. Лише в тому разі, коли державна влада відповідає всім цим ознакам, можна говорити, що вона суверенна, тобто самодержавна. Він писав: “Де немає самодержавної влади держави, де немає можливості самовизначення для держави, там немає, звичайно, і самої держави”¹²³.

Населення, на думку М. Ковалевського, поєднує осіб і сім'ї, що зв'язані в своїй діяльності волею держави, тобто чужою для них волею. До того ж, населення може ділитися на кілька суспільних груп, а саме: касты, стани, класи. У трансформації станової організації в класову вирішальна роль відводиться економічному чиннику. Він вважав, що лише з переходом натурального господарства в грошове і поступовим розвитком цього останнього, виникають умови, сприятливі для подальшого процесу заміни станової організації класовою.

Для М. Ковалевського генезис держави і генезис класів є різними речами. Соціальна диференціація залежить від поділу праці, який,

¹²¹ Ковалевский М. М. Общее учение о государстве: лекции. Санкт-Петербург: Изд. кассы взаимопомощи при СПб. политехническом институте, 1909. С. 114.

¹²² Там само. С. 26, 27, 28.

¹²³ Там само. С. 129.

у свою чергу, зумовлений зростанням густоти населення. Причина виникнення станів і класів пов'язана не лише з економічним та біологічним факторами, а й з іншими також. Критикуючи органічну теорію, вчений писав, що “одного природного росту недостатньо для розвитку держави, потрібні ще люди, потрібна людська воля”. “Держави розвиваються і удосконалюються не природнім шляхом, а за самої діяльної участі людей, що їх складають”. “Ніщо в державному житті само собою не робиться, для будь-якої зміни потрібен вольовий акт”¹²⁴.

Головну роль у виникненні держави М. Ковалевський відводив психологічному чиннику. На його думку, основою будь-якої спільноти, у тому числі держави, є психологічний мотив — готовність підкорятися. Держава виникає під впливом психологічної схильності людей визнавати над собою владу тих, хто начебто наділений магічною силою. Ініціатором держави стає активна, сильна, творча особистість. Посилаючись на соціологічну теорію “добровільного рабства”, М. Ковалевський доводив, що основна маса людей не здатна до творчості або проявлення особистої ініціативи і прагне до покори. Видатна особа є, таким чином, творцем держави не завдяки вибору, не на підставі договору з підвладними, а завдяки впливу на натовп, що шукає чужого керівництва. Ця особа бере на себе обов'язки щодо керівництва з метою зберегти незалежність території, припинити кровну помсту і міжусобиці. Таким чином виникає “замирене середовище”, межі якого збіжні з межами нових держав, що виникають¹²⁵.

У процесі історичного розвитку змінюється лише характер мотиву, що змусив людей підкорятися. На це впливає культурний та економічний прогрес, тобто накопичення знань і поступове забуття забобонів, зростання чисельності населення і зміна економічних порядків. Природа держави змінювалась у різні часи, але держава завжди залишалась “замиреним середовищем”, союзом множини людей, які займають певну територію і підпорядковані спільній політичній владі. У своєму розвитку держава проходить кілька стадій: держава — народ, держава — земля, держава — політичне утворення, всесвітня федерація держав. За такої мінливості своєї природи держава все ж залишається певною формою люд-

¹²⁴ М. М. Ковалевский. Учёный, государственный и общественный деятель и гражданин: сб. статей. Петербург: Артистическое заведение т-ва А. Ф. Маркс, 1917. С. 238.

¹²⁵ Дунаева Ю. В. Государство в трудах Н. И. Кареева и М. М. Ковалевского // Политическая наука. “Государство” в русской политической мысли: пробл.-тема. сб. / РАН ИНИОН. Центр социальных науч.-информ. исследований. Отд. политологии и правоведения. Ин-т сравнит. политологии. Москва: ИНИОН РАН, 2000. С. 120.

ської спільноти, колективною або організованою єдністю більшої або меншої множини людей, які визнають керівництво певної політичної влади.

М. Ковалевський запропонував варіант розв'язання однієї із проблем класичного лібералізму — подолання протиріччя між рівністю і свободою. Поняття рівності він замінив поняттям справедливості та солідарності. Під суспільною солідарністю розумів насамперед факт соціального життя, що утвердився в боротьбі із внутрішньою небезпекою і зовнішніми ворогами. Зусилля всіх органів соціального цілого, спрямовані на своє збереження, породжують суспільну солідарність. Учення про солідарність не зводив до почуття чи ідеї солідарності — це передусім суспільні порядки, інститути, соціальні зрушення, які пов'язані з тими чи іншими ідейними проявами¹²⁶. Його концепція солідарності поєднувала в собі вимогу захисту особи та її прав з утвердженням колективістських основ буття людства. М. Ковалевський писав: “Вікова еволюція принципу солідарності показує це розширення замирення в середовищі, в якому засади змагальності змінюються правлінням солідарності”¹²⁷. Його вчення про солідарність є дуже важливим для усвідомлення сутності громадянського суспільства.

М. Ковалевський критикував “поліцейську державу” — державу, яка вважає можливим і необхідним втручання у різні сфери особистої діяльності в інтересах опіки індивіда. Відносини між державою і особою він розглядав у контексті еволюції об'єктивної індустріальної культури. Остання заснована на поділі праці. Поряд з державою, за словами М. Ковалевського, продовжують існувати інші “общежительные” союзи, що в різний час здійснювали ті функції, які тепер перейшли до держави. Ці союзи — сім'я, рід, община, різні спілки у вигляді гільдій, цехів, церкви — звужували сферу самодіяльності вільних проявів окремого індивіда. Тут виникає питання, чи не розширюється сфера індивідуальної свободи з розширенням функцій держави, оскільки розширення меж впливу держави відповідно звужує межі впливу, втручання у життя особистості, сім'ї, церкви та інших союзів (тобто елементів громадянського суспільства)¹²⁸.

Посилаючись на дослідження Л. Дюгі, М. Ковалевський доводив, що суспільна солідарність вступає у конфлікт з поняттям

¹²⁶ Кондратик Л. Й. Історія соціології України в іменах. Луцьк: Вид-во ВДУ, 1996. С. 59, 60.

¹²⁷ Ковалевський М. М. Общее конституционное право. Ч. I и II. Санкт-Петербург: Тип. М. М. Стасюлевича, 1908. Ч. I. С. 104.

¹²⁸ Кармазіна М. С. Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX — початок XX століття). Київ, 1998. С. 215.

формальної свободи і вимогою державного невтручання. Держава має забезпечити фізичний і розумовий розвиток громадян, надати їм можливість повного привласнення продуктів праці, або “інтегрального” користування продуктами власної праці¹²⁹. Водночас М. Ковалевський наголошував, що не слід змішувати поняття про відносини держави і особи, індивіда з питанням про державне втручання у різні сфери суспільного життя. Він дійшов висновку, що з успіхами громадянськості зростає і втручання держави і що причиною його розширення є, з одного боку, ускладнення суспільних відносин, а з другого — поступове прийняття на себе державою тих завдань, які раніше виконували такі суспільні союзи, як сім'я, рід, община, церква тощо¹³⁰. Із цього випливає, що розширення меж державного втручання не завжди рівнозначно обмеженню свободи індивіда і звуженню сфери громадянського суспільства.

До проблем громадянського суспільства звертався також Богдан Олександрович Кістяківський (1868—1920) — видатний український і російський правознавець, філософ і історик. У своїх працях “На захист права” (1909), “Сутність державної влади” (1913), “Наші завдання” (1913), “Соціальні науки і право. Нариси з методології соціальних наук і загальної теорії права” (1916) Б. Кістяківський виступив як один із найбільш яскравих вітчизняних представників доктрини правової держави.

Б. Кістяківський розглядав солідарність не як причину виникнення держави, а як її наслідок, як результат діяльності держави. Адже саме за допомогою держави здійснюється те, що потрібно, важливо і є цінним для всіх. “Держава сама по собі є найбільш всеохоплюючою формою солідарності, і водночас вона веде до створення і вироблення найбільш повних і всебічних форм людської солідарності”¹³¹, — писав він. Правова держава обов'язково передбачає широкі суспільні і народні організації, завдяки яким зростає і її власна організованість.

На думку Б. Кістяківського, держава, як єдиний творець правових норм, сама змушена їх дотримуватись. Із розширенням сфери панування права “конституційна або правова держава завдяки самій своїй природі, перетворюючи всі свої відносини на правові, поступово цілком проймається правом і перетворюється на чисто правове

¹²⁹ Осипов И. Д. Философия русского либерализма (XIX — начало XX в.). Санкт-Петербург: Изд-во СПб. ун-та, 1996. С. 139.

¹³⁰ Ковалевський М. М. Общее учение о государстве: лекции. С. 184.

¹³¹ Кістяковський Б. А. Государственное право (общее и русское) // Кістяковський Б. А. Философия и социология права / сост., примеч., указ. В. В. Сапова. Санкт-Петербург: РХГИ, 1999. С. 453.

явище”¹³². Основними принципами конституційної, або правової, держави він вважав: обмеженість і підзаконність державної влади; визнання невід’ємних прав і недоторканності особи; панування об’єктивного права; солідарність народу і влади; примирення соціальних протилежностей; суспільний або народний характер правової державної організації; усунення анархії, дезорганізації. Завдання правової держави полягає у здійсненні солідарних інтересів людей. “Загальне благо — ось формула, яка коротко виражає задачі і цілі держави”¹³³. Сприяючи зростанню солідарності між людьми, держава облагороджує і звеличує людину. Вона дає їй можливість розвивати кращі сторони своєї природи і здійснювати ідеальні цілі. В облагороджувачій і звеличуючій людину ролі і полягає істинна сутність та ідеальна природа держави.

Отже, головний принцип правової або конституційної держави полягає у тому, що державна влада в ній обмежена — діє в певних межах, які не повинна і правовим чином не може переступити. Обмеженість влади створюється визнанням за особистістю невід’ємних прав. Б. Кістяківський наголошував, що у правовій або конституційній державі вперше утворюється певна сфера “самовизначення і самовираження” особистості, в яку держава не має права втручатися. Він розмежовував власне сферу держави і громадянського суспільства, яка твориться поза державною регламентацією, на розсуд особистості, виходячи з її невід’ємних прав. Зазначені права не створені державою, а безпосередньо надані особистості. Серед цих прав — свобода совісті, свобода слова, спілок, зібрань. Учений наголошував, що всі ці права і багато інших були б ілюзією, якби не було встановлено недоторканності особи¹³⁴.

Розглядаючи проблему прав людини і громадянина, Б. Кістяківський обґрунтовував думку, що саме окремо взята людина є найбільш сильною протиположністю державі. Це пояснюється тим, що окрема людина є, з певної точки зору, єдиною цілком реальною підставою будь-якого суспільного і державного життя. Щоправда, не кожна людина здатна протиставити себе державі, а лише та, в якій пробудилось усвідомлення свого “я”, своєї особистості. Таке пробудження усвідомлення своєї особистості у членів суспільства є необхідною умовою для переходу від абсолютно-монархічної до консти-

¹³² Кістяковский Б. А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права // Кістяковский Б. А. Философия и социология права / сост., примеч., указ. В. В. Сапова. С. 349.

¹³³ Там само. С. 324.

¹³⁴ Кармазіна М. С. Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX — початок XX століття). С. 236, 237.

туційної держави. Воно призводить до того, що особистість починає протиставляти себе державі, а поряд з тим і обстоює перед нею свої інтереси і права.

Органи державної влади дійсно зв’язані законом тільки тоді, коли їм протистоять громадяни, наділені суб’єктивними публічними правами. Тільки маючи справу з уповноваженими особами, які можуть пред’явити правові претензії до самої держави, державна влада змушена незмінно дотримуватись законів. Лише за таких умов ідея громадянського суспільства може стати реальністю.

Надзвичайна складність і навіть суперечність взаємовідносин, що складаються між особистістю і суспільством, змушувала політико-правову думку вирішувати питання — що є самоціллю, а що засобом — особистість чи суспільство. Б. Кістяківський вважав, що за своїм формально-логічним смислом ці два твердження несумісні одне з одним. Жодний компроміс і жодне примирення між ними шляхом середнього еkleктичного рішення неможливі. Поряд з тим не можна прийняти одне із них і відхилити інше, не схибивши при цьому проти наукової істини. Оцінивши їх значення у сфері не формально-логічних співвідношень, а реального життєвого процесу, ми повинні, навпаки, визнати істинними ці два твердження. “Самоціллю є однаково і особистість, і суспільство”¹³⁵.

Б. Кістяківський наголошував, що свого повного розвитку правова держава досягає за високого рівня правосвідомості народу і його почуття відповідальності. У правовій державі відповідальність за нормальне функціонування правового порядку і державних установ лежить на самому народі. Але саме тому, що турбота про державну і правову організацію покладена на сам народ, вона є дійсно організованою, тобто упорядкованою державою¹³⁶.

Таким чином, у XIX ст. ідея громадянського суспільства набула особливої популярності у працях членів Кирило-Мефодіївського товариства, культурно-просвітницьких громад. Наприкінці XIX — на початку XX ст. до розробки проблем громадянського суспільства долучилися теоретики правової держави. Ця проблема виявилась тісно пов’язаною з демократизацією суспільства, розв’язанням національного питання. Ідеї федералізму, автономії, “громадівського соціалізму” і самоуправління стали відмітною ознакою концепції громадянського суспільства в Україні XIX ст.

Надзвичайно цінний внесок у розробку концепції громадянського суспільства належить прихильникам доктрини правової держави,

¹³⁵ Кістяковский Б. А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права // Кістяковский Б. А. Философия и социология права / сост., примеч., указ. В. В. Сапова. С. 302.

¹³⁶ Там само. С. 333.

які довели соціальну зумовленість прав людини, обґрунтували дієві способи забезпечення свободи, акцентували увагу на необхідності зв'язаності держави правом та визначили засоби зв'язування органів держави як носіїв централізованої соціальної влади, довели безпосередній зв'язок правової держави і громадянського суспільства, необхідність досягнення солідарності між людьми, рівноваги людини, суспільства і держави як умови їх безконфліктного розвитку.